Nr 3–4 2008

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2008 Årg. 29

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren
Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:
Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL
E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller
sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Vaktstyrka vid lägret i Nyby/Vännäs ca 1899 (Bildarkivet, Västerbottens museum). Beskuren här, hela bilden på sid. 76.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Livréna AB, Göteborg 2008
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2008

Jan Stattin in memoriam

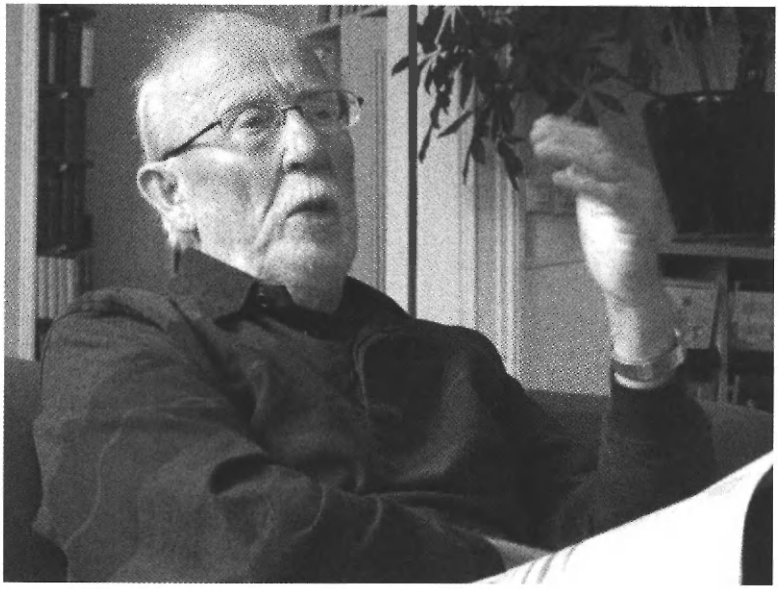

Kulturgeografen och läraren vid Hola folkhögskola i Ångermanland, Jan Stattin, avled den 11 mars 2008. Därmed har en av de främsta kännarna och förmedlarna av Ångermanlands och Ådalens historia, näringar och samhällsliv gått bort.

Jan Stattin föddes 1926 i Prästmon vid Hola folkhögskola i Torsåkers socken. Där verkade han som lärare under större delen av sitt liv och där slutade han också sina dagar. Men trots den starka kopplingen till hembygden och Norrland var Jan en man med ett omvärldsperspektiv som få.

Det stora intresset för folkbildning, kultur- och personhistoria, hembygdsforskning, samhällsutveckling och sociala frågor fick Jan med sig från barnsben via sin far Magnus Stattin, som i många år var lärare och kamrer vid folkhögskolan. Den

historierika och studieintensiva miljön vid Ångermanälvens strand var en stimulerande uppväxtmiljö som kom att påverka Jans studier och yrkesliv på många sätt. Jan växte dock upp under svåra ekonomiska förhållanden och trots hans studiebegåvning var det inte självklart att han skulle läsa vidare. I början av 1950-talet fick han trots allt möjlighet att studera vid Stockholms högskola och blev fil.mag. med ämnena geografi, statskunskap och historia. Titlarna på hans tre proseminarieuppsatser ger en bra bild av bredden på hans intressen och exempel på några av alla de ämnen han aldrig tappade intresset för; "Några kustmorfologiska iakttagelser i Ångermanland", "Staten Indonesiens tillkomst" samt "Häxprocessen i Torsåker 1674–75".

Efter några år hemma på Hola vände han tillbaka till Stockholm, där han tjänstgjorde på geografen samtidigt som han arbetade med sin egen licentiatavhandling i kulturgeografi. Nu valde han att fördjupa sig inom ytterligare ett område som han hade med sig sen barnaåren – uppväxt som han var ett stenkast från banvallen vid Prästmons stationssamhälle – nämligen järnvägar och tåg. Avhandlingsämnet blev "Godstransporter och trafiktillväxt på de norrländska järnvägarna 1948–1963". Jan ivrade för järnvägstrafiken och han gladdes när satsningarna på Botniabanan och Ådalsbanan äntligen var ett faktum. Om hans stora järnvägsintresse vittnar även arbetskamraterna på Hola, som minns att han mitt under en lektion kunde "tystna för att räkna vagnarna i det passerande tåget, för att därpå göra en nationalekonomisk koppling mellan antalet och den rådande konjunkturen".

Just denna bredd och kombination av natur och kultur, individ och samhälle, omvärld och hembygd, ekonomi och näringsliv, humanism och teknik var kännetecknande för Jan. Någon har liknat honom vid 1700-talets stora upplysningsmän. Och kunskapen var inte ytlig; han fördjupade sig ordentligt inom varje område, satte in sin kunskap i ett sam-

hällsperspektiv och förmedlade sitt vetande på ett levande sätt under sin fyrtio år långa lärargärning på Hola folkhögskola. "När Janne Stattin flög över tavlan i nationalekonomisk yra, förkroppsligades inflationen, och när han gräddade sina geologiska sockerkakor, förstod alla sedimenteringens mystik", minns två elever som hade honom som lärare i början av 1970-talet. Jan var väl medveten om studiernas och bildningsarbetets betydelse för människors utveckling och framtidstro. Hans sociala patos och hjälpsamhet har också genom åren spelat en avgörande roll för många elever som vittnat om vad han betytt för deras levnadsbana.

Jans kunskaper och intressen togs tillvara i många olika sammanhang. Under olika perioder var han sekreterare i Norrlandsförbundet samt ordförande i Torsåkersbygdens hembygdsförening och i Samhällsföreningen Tor. I Ångermanlands hembygdsförbund har han fungerat både som sekreterare och kassör och varit ledamot av dess redaktionskommitté.

De publicerade arbeten som har Jan som upphovsman rör sig över vitt skilda ämnen, alltifrån norrländskt näringsliv – inte minst under strukturrationaliseringens hårda år i Ådalen –, häxprocesser, älvbåtstrafik och järnvägsfrågor, till arkeologi, geologi, personhistoria och ortnamn. Han medverkade både som skribent och redaktör för Hola elevförbunds årsskrift och har lämnat bidrag till tidskrifter som Signalen och Tåg, Elfbladet, Norrländsk tidskrift, Ångermanland och STF:s årsskrift. I Norrländsk uppslagsbok bidrog han med en längre artikel om häxprocesserna, ett forskningsfält där han tillförde nya perspektiv som blottlade händelsernas komplicerade orsakssammanhang. Att folkhögskolans betydelse och historia låg honom varmt om hjärtat framgår av hans fem artiklar i den minnesskrift som gavs ut till Holas etthundraårsjubileum 1996.

Själv lärde jag känna Jan i slutet av 1980-talet i samband

med Styresholmsprojektet som med tvärvetenskapliga metoder tog sig an Ådalens bortglömda medeltidshistoria. Projektet bedrevs av Länsmuseet Västernorrland och Hola folkhögskola i nära samarbete med bland andra Riksantikvarieämbetet och Umeå universitet. Inspirationen kom från Jan och utgångspunkten togs i lämningarna efter den medeltida borgen Styresholm. Här, liksom på flera andra medeltida platser i Ådalen, gjordes arkeologiska undersökningar som gav en ny spännande bild av regionens historia. I Styresholmsspelet, en amatörteaterföreställning som engagerade en stor del av bygden parallellt med utgrävningarna, medverkade Jan som den snusförnuftige djäknen med den passande repliken "Pennan är mitt vapen!".

För Jan blev projektet, utgrävningarna och teatern en dröm som gick i uppfyllelse, född och uppväxt som han bokstavligen var på de medeltida borgkullarna och med historien ständigt närvarande. För mig, arkeologen Anders Wallander och historikern Nils Blomkvist, som tillsammans med Jan utgjorde projektledningen, blev Jans breda kunskaper och lokala förankring ett ovärderligt ramverk att samlas kring. Utan Jans initiativ, entusiasm, lokalhistoriska kännedom och vetenskapliga bredd hade detta projekt inte kommit till stånd. Det hade inte heller fått det genomslag i forskarvärlden och hos hundratals intresserade amatörer som det fick under ett decenniums intensiva arkeologiska sommarkurser. I projektmonografin *Stora Ådalen*, som gavs ut 2005, knöt Jan ihop många av sina forskningstrådar i artiklarna "Ådalsborna och historien", "Stora Ådalen – begreppet och geografin" samt "Den sjunde bassängens ekologi".

Jan var en folkbildare i ordets allra bästa mening. Som forskare och kulturhistoriker förenade han gärna teknikhistoria och naturgeografi med person- och idéhistoria, och hans historiesyn inbegrep ett tydligt utvecklings-, omvärlds- och framtidsperspektiv. Tryggheten och kärleken hade han hos sin

hustru Karin och sina döttrar, sina katter och sina får. Perspektiv på tillvaron fick han både via litteraturen – inte minst poesin – genom korrespondens med människor runt om i världen och genom flera långa resor som gick till Grönland, Kina, Ryssland, Frankrike och Italien. Det behöver väl knappast sägas att han föredrog att åka tåg när det var möjligt. Jan Stattin var en trofast och generös vän som genom sin milda humor, stora nyfikenhet på världen och sitt försynta sätt spred värme och kunskap i sin omgivning.

Jan Stattin var medlem i Johan Nordlandersällskapet alltsedan starten 1979.

Leif Grundberg

OLAVI KORHONEN

Är lappologin död?

Föredrag i samband med mottagandet av pris år 2002 från Stiftelsen språk och kultur, Umeå

Inledning

Jag ställer i rubriken frågan: Är lappologin död? Nu undrar någon kanske vad "lappologi" är. Den version av *Svenska akademiens ordbok*, som publicerades 1939 skriver helt kort att lappologi är "vetenskapen om lapparnas språk, seder m.m.", och ordboken tillfogar att termen är "något vardaglig". Lappolog är bildat med mönster från geolog m.fl. och åsyftar "vetenskapsman som studerat och är kännare av lapparnas språk, seder m.m." I en modern utgåva av *Svenska akademiens ordlista* (1998) med över etthundratusen ord söker man förgäves efter de två termerna. Man frågar sig då om lappologin är död, när en så omfattande ordsamling över modern svenska inte återger begreppet.

Samernas etniska och nationella väckelse

Ett uppvaknande i fråga om samiskt språk och samisk kultur uppstod från mitten av 1900-talet hos enskilda samer. Det spred sig på 1970-talet och framåt i befolkningen och det växte fram till verklig rörelse i det samiska området i Norden. Jag kan själv

överblicka tiden efter 1960, då jag först var elev till professor Israel Ruong i Uppsala och senare hans assistent i arbete med samiska läromedel. Isse, som alla kallade honom, var engagerad i mycket. Förutom akademiker var han länge sameskolinspektör, redaktör för tidningen Samefolket och ordförande för Svenska samernas riksförbund. Många utredningar och projekt hindrade honom från att syssla med det han helst ville ägna sig åt, forskning i samernas språk och kultur. En annan person från den tiden är hedersdoktorn vid vår fakultet i Umeå, Lars Thomasson, tidigare rektor och förvaltningschef i Hällefors. Han är som pensionär ännu mycket aktiv i sin forskning om sydsamernas moderna historia. Vinterhalvåren mellan 1965 och 1968 förflöt för min del med språkarbeten och studier i Uppsala och med vistelse i olika samiska områden i Norge, Finland och Sverige, där jag gjorde en hel del inspelningar.

Samerna som objekt eller subjekt i forskningen

Anledningen till att jag nämner Israel Ruongs namn är att han var en inspiratör för många unga samer och en förgrundsgestalt i återupprättandet av samiska kulturvärden. Det finns vad man skulle kunna kalla ett "före Ruong" och ett "efter Ruong", tiden före respektive efter hans mest aktiva verksamhetsperiod kring mitten av seklet. Inte minst hävdade han kravet att i samisk forskning inte underlåta att ta med språkligt källmaterial. Man brukar i olika sammanhang tala om paradigmskifte. I fråga om samerna skulle man kunna säga, att under 1970- och 1980-talet började objekt att bli subjekt i den samiska forskarvärlden. De utforskade blev allt oftare själva forskare. Utvecklingen gick inte snabbt, men Isses goda argument gjorde intryck både på myndigheter och forskarkollegor, vilket starkt bidrog till utvecklingen. Vad han menade med nyttan av att kombinera kunskap om kulturen med ett relevant språkligt material har han vi-

sat i uppsatser som "Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaurs socken" (1944), "Studier i lapsk kultur i Pite lappmark och angränsande områden" (1945), och "Harrok – Ett samiskt nybygge i Pite lappmark" (1978). Det var på den sistnämnda platsen i Arjeplogs fjällvärld som han växte upp. Hans intresse för den skogssamiska kulturen var också något nytt. Han riktade blickarna från det ständigt studerade fjällsamiska området till skogsområdenas samer och deras språk och kultur.

Runt om i Norden fanns det vid den här tiden även andra forskare som på ett fruktbart sätt kombinerade kultur och språk. Knut Bergsland och Asbjørn Nesheim i Norge bör nämnas. En föregångare i Finland var T.I. Itkonen. I Umeå har faktiskt nordisten och professorn i allmän språkvetenskap, Karl-Hampus Dahlstedt, gjort en insats i fråga om samisk ordgeografi, nordisk-samiska ortnamnsstudier m.m. Professorn i finska, Tryggve Sköld, har i etymologiska uppsatser tagit sig an ämnen som har samisk beröring. Under åren för den samiska "kulturrenässansen" tillkom Nordiskt Samiskt Institut 1973 och en samisk högskola 1989, båda i Kautokeino. Sameparlamentet i Finland 1973 reformerades till sameting 1996 och sametingen i Norge och Sverige tillkom 1989 respektive 1993. De är alla tecken på en utveckling mot ökad kulturell autonomi, även om vi av sametinget i Sverige hade väntat oss påtagligare initiativ i frågor om högre utbildning och forskning. De samiska institutionerna vid universiteten i Tromsø, Umeå och Uleåborg tillhör samma period. I Umeå inrättades ämnet samiska 1975. Det vidgades senare till att även omfatta undervisning och forskning om samhälls- och kulturfrågor upp till doktorsexamen. Efter denna översikt av utvecklingen återvänder jag nu till den tid, som jag kallar tiden "före Ruong". Israel Ruongs mest produktiva tid som forskare omfattade årtiondena före och efter 1950.

Dispyter om språk och kultur

Det finns alltså enligt min mening en tid före och efter Ruong i fråga om den forskningsinriktning jag tänkte tala om. Den som kom först och var med längst var Just Qvigstad (f. 1853), rektor för lärarseminariet i Tromsø under 40 år. Han nådde en ålder av drygt etthundra år och har behandlat snart sagt alla områden av samiskt språk och samisk kultur. Efter sin pensionering från tjänsten vid seminariet visade det sig att han under perioden 1923–53, dvs. från 70 års ålder och uppåt hade publicerat 32 omfattande tryckta verk över skilda ämnen plus en del småtryck. Hans produktion rör lingvistik, mytologi, folklore inkl. folklig berättarkonst och folkmedicin. Många andra ämnen gällde samernas materiella kultur.

I Sverige skall från denna tid nämnas två språkforskare, som i tur och ordning var verksamma under seklets första hälft. Det var K.B. Wiklund (d. 1934) och efter honom Björn Collinder (d. 1983). De dominerade den samiska språkforskningen under var sin fjärdedel av perioden. Vid deras sida bör man också nämna komministern och ordboksförfattaren Harald Grundström. Han bodde under hela sin aktiva tid i Jokkmokk. Något om hans insatser kommer jag senare att nämna. Under åren "före Ruong", som jag valt att benämna perioden under förra hälften av 1900-talet, kan man både av otryckta dokument och tryckta handlingar se hur språkmän och kulturforskare diskuterade frågan om relationen mellan språk och kultur. Det uppstod ofta gnabb för att inte säga regelrätta skärmytslingar mellan språkmän och kulturforskare. Wiklund var inte den som missade ett tillfälle att föra frågan om språkets betydelse på tal.

När etnologen Gunnar Ullenius den 12 april 1932 bad K.B. Wiklund om en rekommendation till en ansökan för fältarbete i Lule lappmark, blev svaret:

> Det är klart, att allt vad traditioner och bebyggelse heter bör på det noggrannaste upptecknas, och för att göra detta behövs det i dessa trakter ovillkorligen kunskap i lapska. [...] emellertid gäller det inte här bara att kunna språket som en inföding, av barndomen, utan man måste också förstå att skriva på ett sätt, som i någon mån kan tillfredställa de vetenskapliga anspråken. Annars bli uppteckningarna ofta av mycket diskutabelt värde, och alldeles särskilt är detta fallet, då vederbörande trakters lapska ortnamn skola upptecknas.

Wiklund framhäver sedan behovet av "ett intensivt och noggrant upptecknande av alla orter, som överhuvud kunna uppspåras".

Plötsligt står den stackars Ullenius inför ett krav som han inte hade räknat med. Det Wiklund sedan begär är att han åtminstone inhämtar insikter i samisk stavning med hjälp av Lärobok i lapska språket, som Wiklund utgav 1910. Men helst skulle han vända sig till Harald Grundström i Jokkmokk. Han uppmanar Ullenius att "uppsöka denne för att få en duggning" i samiskans stavning "under någon dags praktik". I en brevväxling som Ullenius senare har med några vänner kommenterade han Wiklunds bryska ord och misstänkte antingen "örontisslande", dvs. att någon baktalat honom om hans kompetens, eller att Wiklund var på särskilt dåligt humör den dag han fick ansökan i sin hand.

Men när det gällde den begåvade Björn Collinder, som vid den här tiden var fil.lic., var det annat ljud i skällan. Wiklund tillstyrkte den 17 maj 1927 utan kommentarer en anhållan från Collinder om 1 500 kr för att under budgetåret 1927–28 kunna göra uppteckningar i de nordliga lappmarkerna. Och det var inte sista gången Collinder fick medel. Flera rapporter finns om hans resor i handlingar vid Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, som beviljade anslagen. Ett ex-

empel är då Collinder budgetåret 1926–27 började sin resa den 25 juni. Han upptecknade under en månad ortnamn i Kirunaområdet och var sedan i Gällivare, där han deltog i samernas höstgöromål. Ingen hade tid med honom när höstfisket började. Han skriver att han kunde "stjäla" en och annan term under det att han deltog i de dagliga arbetena. I rapporten står det:

> För att tränga närmare in i språkbruket deltog jag under denna första tid efter förmåga i folkets dagliga id, bl.a. under en två veckors fiskefärd upp efter Pajep Kaitumjaure. Ända från början av min vistelse i Tjuonajokk var lapska mitt huvudsakliga samtalsspråk.

Resan slutade den 31 oktober, vilket innebär att Collinder varit hemifrån omkring fyra månader.

Jag kan inte låta bli att illustrera den tidens vedermödor med en händelse jag hörde talas om på en av mina egna inspelningsresor i Gällivare. En vinter hade Collinder varit i olika byar inom Gällivare. Han började i Pålkem med omgivning, var sedan till Killinge, Neitisuando m.fl. ställen i nordväst för att – som han skriver – orientera sig "i Norrkaitumsdialektens allmänna skaplynne". När han sedan planerade att fara till Råne Flakaberg, lär han ha skickat brev till den familj han skulle besöka, med det hann inte fram före honom. Ovetande om det skidade han iväg på de oplogade vägarna. Den man som han skulle besöka skulle samma dag hämta hö från en lada en bit från byn. När han närmade sig ladan såg han en eld som flammade upp då och då och sedan slocknade. Han fick då se Collinder, som tände eld på papper för att värma händerna. Han hade villat bort sig från vägen och följt ett slädspår som slutade ute på en myr och han blev nu troligen räddad från övernattning ute i det fria. Vid ett annat tillfälle hade Collinder rekommenderats att kontakta en viss Jo-

han Eriksson Venni. Man kan i Collinders rapport följa hans färd via byarna Pauki, Tjautjasjärvi, Malmberget och Muorjevare. På varje ställe fick han veta att Venni redan hade flyttat vidare. I Purnuvara möts de till slut och från den 18 januari till slutet av februari arbetade Collinder med denne sagesman.

Så kunde alltså akademikernas fältarbetsresor se ut under seklets första hälft. Harald Grundström i Jokkmokk bodde däremot nära sina sagesmän. I hans redogörelser kan man läsa om alla de uppteckningar han gjorde om sägner, folktro och folkligt liv bland samerna i Jokkmokk. Han hade också under en månads tid vistats bland samerna i Pårtefjället i samband med uppteckningsarbeten. Vid ett annat tillfälle var han under tre veckor i deras sommarland i Vaisaluokta, Kutjaure, Vastenjaure och Mellätno. Då var det fråga om termer för "lappskor, lappvaggan, dess tillverkning, delar och användning, om flätning av skinntömmar och olika slags band, om färgning av nät, tenntrådstillverkning mm". Jag har i Grundströms reserapporter kunnat räkna till omkring 60 olika ämnesområden, inom vilka ord och termer dokumenterades. En höst var han från den 21 september till den 9 oktober hos Anta Pirak på en avskild plats i fjällen för att upptecknа Piraks levnadshistoria, som sedan resulterade i boken om en flyttsames liv, *Jåhttee saamee viessoom*, tryckt 1937 (i ny ortografi 1993). Ersättningen för arbetet det året uppgick till 1 000 kronor.

Traditionen går vidare

Collinder kan sägas ha fört arvet från Wiklund vidare. Vid ett tillfälle var det Ernst Manker, intendent och ansvarig för de samiska samlingarna vid Nordiska museet, som fick smaka på piskan. Collinder hade i tidskriften *Saga och Sed* år 1941 under

rubriken "En blick på lappforskningens nuvarande läge" klandrat Mankers bristande bruk av språklig information. I artikeln hade Wiklund av Collinder fått epitetet "lappforskare par excellence". Han hade skrivit att "den tid det tar att på ort och ställe göra sig förtrogen med ett folks seder och yrkesliv och föremål är i regel också tillräckligt för inhämtandet av dess språk". Föredömen var bl.a. Emilie Demant-Hatt och Harald Grundström. Men han kunde inte kräva mer av en etnolog än att han behärskade en av alla samiska munarter. Med udden riktad mot Manker skriver Collinder att i samma mån som det av en språkman krävs ett minimum av insikter i kulturen, bör en sakforskare ha ett minimum av språkkunskaper.

Manker försvarade sig i *Rig* 1942 och räknar upp en mängd resultat från fältarbete och många publikationer, som Collinder underlåtit att nämna. Han kände sig orättvist behandlad. Och så kommer frågan upp om en etnografs språkkunskaper, "etnograf" var Mankers egen term. Det var där Collinder hade satt in en särskilt skarp stöt. Manker skriver:

> [...] jag gick min egen väg rakt ut bland samefolket. Och där greps jag av så många och stora etnografiska arbetsuppgifter, att det tyvärr för mig aldrig blev tid över att syssla med akademiska studier i lapska språket. Jag fann också snart, att detta inte var så nödvändigt för de uppgifter, som jag företagit mig.

Han förklarar vidare att det aldrig varit någon svårighet att av samerna få veta vad han ville veta eller sökte. Under de sjutton år, då han nästan årligen hade vistats bland samer i norr, hade han erfarit "mer av vad som döljer sig bakom ord och termer än mången språkman". Han hade ännu mycket att uträtta "med avseende på föremålsetnografien och den lapska livsföringen över huvud". Sedan tillägger han antingen ironiskt eller uppgivet, jag vet inte vilketdera, att "för det språk-

liga och folkloristiska svarar ju professor Collinder".

Man kan utläsa en underdånighet hos Manker gentemot den språklige giganten med kompetens inom både nordistik och fenno-ugristik. Vad kunde han annat? Men vi som lever idag kan ge Manker ett erkännande för den dokumentation med anteckningar, foton och uppmätningar som han åstadkom. De bevarar för framtiden stor kunskap om en samisk materiell kultur som till stor del har försvunnit. I samma mån kan vi ge Collinder rätt, även om hans krav på en etablerad forskare var i strängaste laget. Manker var fullt uppe i sitt arbete och hade inte praktiska möjligheter att förvärva språkkunskaper och kanske inte heller fallenhet för språk. Senare ser man att Manker tagit lärdom av kritiken och med hjälp av professor Bo Wickman, Collinders efterträdare i Uppsala, inarbetat en hel del språkliga termer, t.ex. i boken *Skogslapparna i Sverige* (1968). Grundfelet var att det i Sverige saknades en tradition som krävde att kulturforskare även skulle behärska språket på det sätt som t.ex. den amerikanska antropologin med sina utlöpare i Norden har krävt och kräver. I Norge och Finland har många utforskare av samisk kultur varit eminenta språkmän. På denna punkt ser det ut som om svensk forskningstradition gått en annan väg.

Hur ser då tiden ut "efter Ruong" och för all del också "efter Manker"? De var ju delvis samtida. Jag var inne på uppkomsten av nya institutioner, samers engagemang i forskning m.m., men det som händer sker bara långsamt. Manker beskrev sitt problem med orden att han gick sin egen väg ut bland samefolket och fick så många uppgifter att tid för annat saknades. Hans ord beskriver följderna av att en forskningstradition och en institution för språklig utbildning saknades. Man måste i sanningens namn fråga sig vem som tidigare skulle ha kunnat utforma kompetenskraven, när befolkningsgrupper som t.ex. samer och tornedalingar först i våra dagar har fått den samhällsstatus som de har.

Nu ser man däremot att yngre forskare är angelägna att skaffa sig egen kompetens för bedömning av språkligt källmaterial. De unga samer som gör det har en favör i den mån de har språket med sig från barndomen eller har studerat samiska. Även vissa etablerade forskare, som tidigare försummat det, tar nu hjälp från kollegor eller andra med språklig kompetens, så att de i sina skriftliga arbeten kan föra in språkliga fakta. Vid sidan av dem finns det givetvis "sakforskare", som var Collinders term, som antingen helt utesluter det som hör det språkliga till eller som "strör in" termer i felaktig eller högst bristfällig form. Detta kommer efterhand att bedömas hårdare, när fler samiska akademiker träder in på scenen, något som kommer att ske. Det är här lämpligt att påminna om att det finns en sektion inom en institution vid Umeå universitet, där det är möjligt att förvärva kunskaper i både språk och kultur, nämligen Samiska studier.

Jag lovade i början att försöka besvara frågan om lappologin är död. Ja, lappologin som term är död och skulle någon idag bli kallad lappolog skulle det närmast uppfattas som nedsättande. Ordet som tidigare avsåg en kännare av samisk kultur har inte ersatts av någon annan vedertagen term. Det beror främst på att samisk kultur och samiskt språk är för vida kunskapsområden för att fullt ut kunna omfattas av någon enstaka forskare. Detta innebär dock inte att det sakinnehåll som gömmer sig i ordet "lappologi", dvs. kombinerandet av kunskap från den samiska kulturens skilda områden, skulle ha föråldrats. Önskemålet om en sådan kombination framförs allt oftare och när samerna själva är engagerade i studiet av språk, kultur, samhällsliv och historia kan det också förverkligas.

Jag vill göra ett tillägg i denna tryckta version av mitt föredrag och det gäller de nordliga ortnamnen. Kartornas samiska namnskatt blev ett språkmaterial som jag under några årtionden fick ägna mig åt på grund av den komplettering som

Professor emeritus Olavi Korhonen vid en vägskylt som har ortens namn på både svenska och samiska. (Foto: Raili Korhonen.)

krävdes för namnens publicering i korrekt ljudskick och ortografi på nya kartutgåvor. Följande välkända ortnamn i föredraget har alla samiska former som nedan ges i kursiv stil (*č* är nordsamiskans tecken för tj-ljudet): Arjeplog, *Árjepluovve*, Arvidsjaur *Árviesjávrrie*, Gällivare *Jiellevárre/Váhtjer*, Harrok *Hárrok*, Jokkmokk *Jåhkåmåhkke/Dálvvadis*, Kautokeino *Guovdageaidnu*, Killinge *Gillam*, Kiruna *Giron*, Kutjaure *Guvtjávrre*, Malmberget *Málmmavárre/Malmivaara*, Mellätno *Miellädno*, Muorjevare *Muorjevárri*, Neitisuando *Neitisavvon*, Pajep Kaitumjaure *Bajip Gáidumjávri*, Pauki *Bávgi*, Purnuvara *Buornavárri*, Pålkem *Bålggem*, Pårte *Bårdde*, Råne Flakaberg *Sádemvárre ~ Várre*, Tjautjasjärvi *Čavččasjávri*, Tjuonajokk *Čuonájohka*, Tromsø *Romsa*, Umeå *Ubmeje*, Vaisaluokta *Vájsáluokta*, Vastenjaure *Vásstenjávrre*.

Litteraturförteckning

Collinder, Björn, En blick på lappforskningens nuvarande läge. *Saga och Sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1941. Uppsala 1941, 102–114.

Manker, Ernst, *Skogslapparna i Sverige*. Acta Lapponica XVIII. Stockholm 1968.

Manker, Ernst, En framställning av "lappforskningens nuvarande läge". *Rig* 1942:1. Stockholm1942, 26–32.

Pirak, Anta, *Jåhttee saamee viessoom*. Upptecknat och försett med inledning av H. Grundström samt fonetiskt upptecknat språkprov av B. Collinder. Uppsala 1937.

Ruong, Israel, Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaurs socken. I *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*. Geographica 15. Uppsala 1944, 92–101.

Ruong, Israel, Studier i lapsk kultur i Pite lappmark och angränsande områden. I *Svenska landsmål och svenskt folkliv 1943–44*. Uppsala 1945, 123–194.

Ruong, Israel, Harrok – Ett samiskt nybygge i Pite lappmark. I *Kultur på karrig jord. Festskrift til Asbjørn Nesheim*. Oslo 1978, 1–36.

Arkivmaterial

Norrbottens museums arkiv, Luleå. F9 Handlingar om samer, volym 1.

SÖLVE ANDERZÉN

"Kyrkio *Psalmerne* siungas på Lapska effter den tryckta Lapska Psalmboken"

Inledning

Citatet i titeln är hämtat ur protokollet över *Visitatio Classica* i Jokkmokk den 9 februari 1749.[1] Vid tillfället visiterade superintendent Olof Kiörning såväl Jokkmokks församling som den nybildade Gellivare församling, som kallats till Jokkmokks kyrka. Protokollet anger att de båda församlingarnas pastorer, skolmästare och komminister "trädde före middagen [...] tillsammans i Herr *Præsuls* qvarter" och avhandlade frågor rörande gudstjänsten och undervisningen – och hur psalmsången skall främjas. Detta får tjäna som utgångspunkt för följande framställning, där uppgiften är att i korthet behandla psalmen i funktion inom de nordliga svenska lappmarkerna (Lule och Torne lappmarker). Betoningen kommer att ligga på förhållandena vid 1700-talets mitt. Detta dels för att källmaterialet ger den möjligheten, dels för att lappmarken då genomgår en väldokumenterad kristianiseringsprocess.[2] Det valda undersökningsområdet – de två nordliga lappmarkerna – representerar en språkmiljö där de dominerande språken för gudstjänst och undervisning är samiska och/eller finska.[3] Det svenska språket talades och nyttjades endast av en fåtalig minoritet.[4] Ett försök att markera det norrbottenfinska språkets syd eller västgräns inom lappmarken skulle innebära en linje dragen i huvudsak

efter Luleälvens övre lopp, eller slarvigt uttryckt mellan Gellivare och Jokkmokks församlingar. Dock skall vi notera att bland den bofasta nybyggarbefolkningen inom båda dessa nordliga lappmarker återfinns riksfinsk invandring till lappmarken.

Psalmböcker och läskunnighet

En förutsättning för församlingsverksamheten i lappmarken var att det fanns undervisnings- och kyrkolitteratur på samiska. Arbetet med detta inleddes under 1600-talet med ett antal titlar. Dessa fick begränsad spridning och var språkligt disparata. Åren 1743 och 1744 genomfördes därför språkkonferenser. Där nåddes enighet om ett samiskt bokspråk att använda för de kyrkliga böckerna (ABC-bok, Katekes, Psalmbok med evangeliebok och bönbok samt Bibel).[5] I vårt sammanhang är det viktigt att notera att den samiska psalmbok som utkom 1744 innehöll ett urval psalmer översatta till samiska. Den var inte en samiskspråkig version av den officiella 1695-års svenska psalmbok. Emellertid kunde inte de samiskspråkiga böckerna användas i alla lappmarker och detta på grund av den stora skillnaden mellan de samiska språk som talades. I Torne lappmark längst i norr valde man på 1750-talet att använda finska som gudstjänst- och undervisningsspråk. Detta innebar att den samiska befolkningen först måste lära sig ett nytt språk för att få del av kyrkans verksamhet och den kyrkliga litteraturen. I Torne lappmark användes 1701-års Suomalainen Wirsikirja ('Den finska psalmboken') – ofta kallad Vanha virsikirja ('Gamla psalmboken') – som uttryckligen tillkommit för att betjäna både finska och svenska kyrkan eller de finskspråkiga församlingarna i båda rikshalvorna. Förebilden var 1695-års svenska psalmbok men det var ingen direkt översättning av denna.

Allmänt talat brukar psalmboken tillsammans med ABC-bok och Luthers Katekes omtalas som särskilda folkböcker –

var mans egendom. En förutsättning för detta måste vara läskunnighet. Undervisningen i lappmarken är ett väl utforskat område. Forskningen visar att den intensiva satsning som gjordes, med början från 1730-talets senare del, genom tillkomsten av Direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk, bar goda resultat. Vid sekelskiftet 1800 kan det talas om en allmän läskunnighet bland samerna i de nordliga lappmarkerna, med undantag av äldre personer bland dem (födda före 1730).[6]

Stiftsledning och visitationer

Under äldre tid åvilade ansvaret för lappmarken kustsocknars pastor. Under 1600-talets senare del avslutades arbetet med anläggande av moderkyrkor i respektive lappmark och tillkomst av särskilda lappmarksförsamlingar. Detta var ett led i en intensiv kristianiseringsprocess. Ett särskilt ansvar åvilade Hernösand stift, tillkommet 1647. Under 1730-talet intensifieras insatserna för undervisningsverket bland samerna och särskilda missionärsbefattningar inrättades från 1740. Skolor etablerades vid varje moderkyrka och skolmästare (de var präster) anställdes. Ambulerande kateketer (lekmän) tillsattes inom församlingarna. Denna organisation var i huvudsak fullt utbyggd vid 1700-talets mitt.[7] Ett viktigt instrument i ledningen av verksamheten och för att driva särskilt viktiga frågor var visitationerna och att församlingar och skolor visiterades regelbundet. Vid visitationer gavs riktlinjer för församlingsarbetet och undervisningsverkets utformning. Därför skall artikeln kortfattat presentera tre gestalter som hade avgörande betydelse för verksamhetens framgång vid 1700-talets mitt.

Den förste är Olof Kiörning, 1704–78, superintendent från 1743 och biskop från 1772, erkänd som energisk stiftschef som gjorde omfattande visitationer också i lappmarksförsamlingarna. Kiörning, som också var kunnig i samiska, visiterade

åren 1749 (Jokkmokk och Gellivare församlingar) och 1751 (Jukkasjärvi församling) de nordliga lappmarkerna första gången. Vid båda dessa visitationer ägnades särskild omsorg åt frågor kring gudstjänst och undervisning, vilket inledningsvis berördes för Jokkmokks och Gellivare församlingar. Samma frågor berördes vid 1751 års *Vistitatio Classica* i Jukkasjärvi församling[8] och Torne lappmark, varvid noterades "att alltid ifrån Församlingens begynnelse Gudstjenst blifvit hållen på finska med Sång och predikan".[9] I samma protokoll finns noterat att församlingen "befunnits uppehålla Sången i Kyrkan, äfven då ingen af Borgerskapet eller främmande varit tillstädes". Vid visitationen berörs även frågan om gudstjänsts- och undervisningsspråk, varvid man överenskommer om att fortsätta använda det finska språket eftersom det tillskapade sydsamiska bokspråket inte kunde förstås i Torne lappmark.

De två andra är missionärerna Pehr Högström och Petrus Holmbom, som under tidigt 1740-tal genomförde visitationer från Lycksele i söder till Utsjoki i norr.

Pehr Högström, 1714–84, missionär i lappmarken 1741, kyrkoherde i Skellefteå 1749, är välkänd genom sin omfattande *Beskrifning Öfwer de till Sweriges Krona lydande Lapmarker*, som utkom 1747. Men i vårt sammanhang mer betydelsefull genom sitt omfattande språkarbete och sin översättning till samiska av katekesen (Högströms frågebok) och av Güttners postilla. Språket i dessa båda gavs en mer nordlig form än det år 1744 beslutade sydsamiska bokspråket och därigenom har böckerna varit i omfattande bruk inom det lulesamiska språkområdet. Högström återfinns också som översättare av psalmer och deltog aktivt vid språkkonferenserna 1743 och 1744. I protokollet från språkkonferensen i Umeå (1744) – under Petrus Holmboms ledning – finns en i vårt sammanhang intressant anmärkning. Vi noterar att Pehr Högström översatt *Symbolum* – Luthers *Credo*-psalm (SvPsB 1695:4) – efter "tonen

uppå Psalmen N.59" (*O Herre Gud! giör nåd med mig*).[10] Detta tolkar jag som ett försök av Högström att göra psalmen mer brukbar.

Petrus Holmbom, 1705–63, missionär i lappmarken från 1740 och från 1743 lektor i Härnösand och Hernösands domkapitels särskilde sakkunnige i lappmarksfrågor. Holmbom var ordförande vid den andra språkkonferensen i Umeå, då det sydsamiska bokspråkets grundform fastlades. I den samiska psalmboken 1744 återfinns 32 psalmer i översättning av Holmbom. Holmbom ägnade särskilt intresse åt undervisningens form och byabönernas organiserande.

Fyra miljöer med/för psalmsång – kyrka, skola, hem och byabön

Med hjälp av axplock ur visitationsprotokoll och ämbetsberättelser skall jag nedan belysa i vilken grad psalmsång har förekommit i de fyra miljöerna – kyrka, skola, hem och byabön. Däremot ger inte källmaterialet någon möjlighet att beskriva vilka psalmer som använts på annat sätt än att vi vet vilka psalmboksversioner som varit i bruk vid skilda tillfällen. Ett undantag är de psalmförslag som ingår i den finskspråkiga postillan *Sabbathin-Lepo* ('Sabbats-vila') eller den så kallade *Misanders postilla*,[11] som varit i bruk vid byaböner i de finskspråkiga områdena. De följande exemplen begränsas till förhållandena vid 1700-talets mitt.

I den första miljön – kyrkan – är psalmsång en del av gudstjänsten. Ovan har vi – för Torne lappmark – noterat att den finska psalmboken var i bruk vid gudstjänsten i kyrkan och att församlingen, som i huvudsak var en samisk befolkning, "befunnits uppehålla Sången i Kyrkan, äfven då ingen af Borgerskapet eller främmande varit tillstädes".[12] Stiftschefen Olof Kiörning lät i positiva ordalag notera detta och tillskrev

förhållandet att finska under lång tid använts som gudstjänst- och undervisningsspråk bland samerna "alltid ifrån Församlingens begynnelse". Vid en jämförelse med Lule lappmark – där den sedan 1744 tillgängliga samiska psalmboken kunnat användas – visar det sig att den samiska befolkningen inte mäktade delta i psalmsången. Vid visitationen noterades helt kort att "fastän Lapparna icke skulle Kunna siunga, så är dock alltid Scholmästaren och Scholæbarnen med några af de närboende nybyggare tillstädes, som Kyrkiosången underhålla Kunna".[13] Detta pekar med all tydlighet på den avgörande roll som de så kallade *lappskolorna* vid moderkyrkorna i varje lappmark hade för psalmsångens befrämjande, något som vi återkommer till nedan. Läskunnighet och tillgång till psalmböcker har varit avgörande förutsättningar, vilket kyrkoherde Jonas Hollsten i sin år 1768 avgivna *Berättelse om Christendomens början och fortgång i Lappmarken* sammanfattar med "at de fläste unga Lappar, Kunna något läsa i Bok, och hafwa en del så wida kommit, at de nyttja de tryckte *Psalmböckerna*, och uppehålla Sången i Kyrkan på deras Språk".[14] Nära tio år senare återkom Hollsten, kyrkoherde i Luleå från 1775, och förrättade prostvisitation i Jokkmokk och noterade då att "Sången i Kyrckan war wacker och söngs med god *melodie* både af Swenskar och Lappar".[15]

I den andra miljön – skolan – har psalmsång ingått som en del av undervisningen och den dagliga andakten. De tidiga undervisningsinsatserna i de svenska lappmarkerna har utforskats i betydande grad.[16] Vid 1700-talets mitt fick ett betydande antal av samernas barn undervisning vid de så kallade *lappskolorna*. Vid dessa vistades eleverna ca två års tid i internat och fick undervisning under skolmästarens ledning. Beträffande undervisning i psalmsång gavs riktlinjer för denna av stiftschefen Olof Kiörning vid visitationerna. Följande längre citat belyser en målmedveten strategi att främja psalmsången:

> På det Lapparnas barn måga under sitt wistande här wid *Scholan* lära rett siunga i *Psalmboken*, blef nu påmint, at *Scholæ* barnen skola icke allenast hwar dag morgon och affton wid bönestunderna hållas til at siunga en morgon el^{r} affton *Psalm* och stundom någon annan tenlig *Psalm* förr bönen, och effter hållen bön en el^{r} flera resor af en *Psalm* i lapska *Psalm* boken, utan och wissa dagar i weckan, serdeles ons= och lögerdagar, (i weckan) straxt effter middagen öfwas en timme af *Scholæ* mästaren i Sången[17]

Genom att studera de årliga examinationsprotokoll, som finns för varje elev vid varje skola, finns det en möjlighet att följa hur eleverna förkovrat sig i läsning etc, men också i psalmsång eftersom detta ofta är särskilt markerat. Examensanteckningarna visar om eleven kunnat sjunga med den rätta melodin, kunnat börja psalmen själv, följer de andra efter i sången etc. Ett litet exempel på detta är den 12-årige Lars Larsson Unga, som efter två år vid lappskolan i Jokkmokk "siunger med ren och tydelig *melodie* the flästa *Psalmer* i *Psalmboken* ei allenast tillika med andra utan ock ensam".[18] Därmed kan vi anta att teori och praktik följde varandra i vart fall till en del och att intentionerna i stiftschefens målsättning att undervisningen vid skolan skulle ägna utrymme åt psalmsång följdes.[19]

Den tredje miljön där psalmsång förekommit – hemmet – kan inte med lätthet beskrivas. Vid visitationerna påminde visitator ständigt om den angelägna husandakten – att var morgon och afton läsa sina böner. Redan i Abc-boken, den första lärobok som den enskilde stiftade bekantskap med, fanns dessa böner. I bl.a. Jukkasjärvi församlings äldsta bevarade husförhörslängd finns en särskild kolumn för Böner. Det är spännande att jämföra anteckningarna i denna kolumn med anteckningarna om läskunnighet. Även i de fall den enskilde

inte varit läskunnig förekommer goda betyg i kolumnen för böner. Under det tidiga 1700-talet lärde man sig först Fader vår, Tron och Buden. Därefter lärde man bönerna – Bordsbönerna, Morgon- och Aftonbönen. Däremot vet vi inte om husandakten också innefattade psalmsång eller i vilken grad hushållen hade egna psalmböcker vid denna tid, men de som varit elever vid lappskolan hade psalmböcker. Vad vi vet är att skoleleverna vid dimission från skolan uppmanades att vid återvändandet till hemmet lära den övriga familjen att ägna någon tid till daglig morgon- och aftonbön. I den utsträckning detta skedde kan det ha följt mönstret från skoltiden och psalmsång därför givits något utrymme, men någon säker kunskap därom har vi inte. Däremot vet vi att de ambulerande kateketerna (lekmän), som var tillsatta i varje församling (i regel två vid varje församling), vid vistelsen i hemmen ledde dagliga böner och psalmsång, vilket framgår av de årliga berättelser som föreligger över kateketernas besök hos samerna. Dessa berättelser ingår som en särskild paragraf i församlingens ämbetsberättelse eller visitationsprotokoll.[20] Inför Jubelåret 1793 infordrade Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk "omständligare underrättelse om Lappska Församlingarna", varvid särskilt utrymme ägnades kateketernas verksamhet. Ett exempel från dessa berättelser är kateketen Christina Pärsdotter Mauna, som "på 12te året gjör denna syssla" i Lule lappmark. Utöver undervisning av samernas barn har "Hon däremellan öfvat byalaget, och ifrån andra byar understundom dit ankomne i bön, sång och Christendomsbegrepp".[21]

Den fjärde miljön – byabönen – har denna artikels författare utförligt skildrat i annat sammanhang.[22] Källmaterialet medger att – nära nog i detalj – visa hur byabönstraditionen vann insteg. Byabönen var en på söndagar lekmannaledd gudstjänst som hölls på hemorterna, då de långa avstånden och ödemarksförhållandena inte medgav att gudstjänsten vid mo-

derkyrkan kunde besökas. Besöken vid moderkyrkan inskränkte sig till de stora högtiderna och de tillfällen då den nomadiserande befolkningen vid sina resor uppehöll sig i moderkyrkans närhet. När det gäller Torne och Lule lappmarker, vet vi att byaböner hölls vid de olika hemvistena, med början från ca 1750. Det fanns särskilt utsedda personer – byabönhållare – med ansvar att läsa från den postilla som tilldelats byalaget.[23] Byabönhållaren hade en viktig uppgift. Han skulle samla byalaget till gudstjänst och sände därför bud efter dem. Arkivhandlingarna ger inga uppgifter om var allmogen samlades men uppgifterna i källorna antyder att allmogen samlades hos den som mottagit byalagets postilla. I huvudsak var det tre postillor som användes. *Güttners postilla,* översatt till lulesamiska av Pehr Högström användes inom Lule lappmark och främst Jokkmokks församling. De två övriga postillorna var *Misanders postilla* och *Wegelius postilla,* vilka användes i de finskspråkiga områdena (Gellivare församling av Lule lappmark och Torne lappmark). Men vilken form hade byabönen och förekom psalmsång?

I *Güttners postilla* fanns ett enkelt gudstjänstformulär för kåtagudstjänsten och byabönen. Efter inledningen "I Guds, Faderns Sonens och Den Helige Andes namn" lästes syndabekännelsen, därefter sjöngs en ingångspsalm.[24] Efter psalmsången lästes söndagens kollektbön och episteltext. Före läsningen av helgdagens predikan sjöngs trospsalmen *Vi tro på en allsmäktig Gud.*[25] Läsningen inleddes "I Guds, Faderns Sonens och Den Helige Andes Namn". Efter läsningen följde en böneavdelning följd av Fader Vår och Välsignelsen. Till avslutning föreslogs psalmen *Herre signe Du och råde* följt av orden "Tacka Herren och var glad".

Något liknande formulär för gudstjänsten fanns inte i Wegelius finska postilla. Däremot har Misanders finska postilla *Sabbathin-Lepo,* som ofta användes under 1700-talets senare del, enklare anvisningar. För varje söndag föreslås en lämplig

psalm att sjungas före läsningen. Läsningen skulle avslutas med böner och till slut lämnas förslag till en avslutande psalm.[26]

Det är svårt att få någon klar uppfattning om psalmsången vid byabönerna, men de yttre formerna med psalmsång, bön och läsning följs fortfarande vid dagens byaböner. Detta gäller särskilt områden där den læstadianska väckelsen är verksam. Det kan också sägas att väckelsen övertog det gamla byabönsinstitutet. Formerna behölls men innehållet förändrades i och med att det blev Læstadius eller Luthers predikningar som lästes och att det blev allt vanligare att en lekmannapredikan följde efter att dagens predikan lästs från postillan.

Slutord

Inledningsvis formulerades uppgiften att i korthet behandla psalmen i funktion inom de nordliga svenska lappmarkerna. Undersökningen har koncentrerats till 1700-talets mitt på grund av att det är då församlingslivet, med gudstjänst och skolundervisning, tar sin egentliga början i lappmarksförsamlingarna. Tidigare verksamhet har varit av blygsam omfattning men den valda tidsperioden präglas av en intensiv kristianiseringsprocess.

*

Undersökningens resultat kan sammanfattas i fem punkter.

För det första har stiftsledning och visitatorer haft en avgörande betydelse för att driva angelägna frågor i församlingarna och i vårt fall för att främja psalmsången.

För det andra har självklart tillgången på psalmböcker haft en avgörande betydelse för psalmsången. I vårt fall är det också fråga om att de skall finnas tillgängliga på de språk som användes i respektive lappmark (finska språket i Torne

lappmark och samiska språket i Lule lappmark).

För det tredje har vi kunnat visa att psalmsången är beroende av den tilltagande läskunnigheten. I det här fallet vet vi att läskunnigheten är hög bland de yngre jämfört med de äldre, något som också har betydelse för vilka som kunnat delta i psalmsången.

För det fjärde har vi visat att undervisningen vid lappskolorna ägnat omfattande tid och intresse åt att öva eleverna i psalmsång.

För det femte noteras en nya arena – byabönen – där psalmsång är en viktig del av gudstjänsten.

Noter

1 HLA, HDA, FIII bf:7, 9 februari 1749, § 5.

2 Se vidare Henrysson 1993; Lindmark 2004 och Anderzén 2000.

3 Beträffande språkfrågan i Torne lappmark och det norrbottensfinska området hänvisas till Hansegård 1988; Hansegård 1990; Forsgren 1990 och Anderzén 1992.

4 Anderzén 2007.

5 Den samiska kyrkolitteraturens tillkomst och spridning har undersökts av Forsgren, se vidare Forsgren 1988 och Forsgren 1990.

6 Anderzén 2003.

7 Anderzén 1992.

8 HLA, HDA, F III bf:10, *Visitatio Classica* wid Juckasjerfvi Schola 16 januari 1751. HLA, HDA, F III bf:9, Transumt av visitationsakter, *Visitatio Classica* i Juckajerfvi 15 januari 1751.

9 HLA, HDA, F III bf:9, Transumt av visitationsakter, *Visitatio Classica* i Juckajerfvi 15 januari 1751 § 11, § 15.

10 HLA, HDA, F IX b:1, protokoll 9 april 1744 § VII.

11 Adami 1781.

12 HLA, HDA, FIII bf:9, Transumt av visitationsakter, *Visitatio Classica* i Juckajerfvi 15 januari 1751 § 11.

13 HLA, HDA, FIII bf:7, Visitation 7–9 februari 1749.

14 SUB, Bergianska brevsamlingen, Bd 13, s 578–598. Se vidare om Hollsten och en kommentar till dennes berättelse Anderzén 1999.

15 HLA, HDA, FIII bf:8, prostvisitation vid Jokkmokks församling 4 februari 1776.

16 Vid Umeå universitet har flera forskare varit engagerade inom projektet *Prästen som folkuppfostrare. Prästens roll i norrländskt samhällsliv före folkskolans genomförande* under ledning av professorerna Sten Henrysson och Egil Johansson, se vidare Henrysson 1993.

17 HLA, Jokkmokk KA, KIV c:2, visitation vid Jokkmokks skola 8 februari 1749, § 8.

18 HLA, Jokkmokk KA, KIV c:3, visitation vid Jokkmokks skola 7 februari 1762, § 1.

19 Den intresserade läsaren hänvisas till den samling protokoll – Jokkmokk församling och skola tidsperioden 1749–1775 – som excerperats och finns tillgängliga i Anderzén 1998. Förhållandena i Torne lappmark beskrivs i Anderzén 1992.

20 Anderzén 1998, de excerperade protokollserierna 1749–1775.

21 HLA, HDA, FIII bf:8, Samuel Öhrlings berättelse inför Jubelåret 1793 daterad 3 april 1792.

22 Anderzén 1993.

23 Tre postillor var i bruk under den tid undersökningen omfattar. *Misanders postilla* (Adami 1781), *Güttners postilla* (Güttner 1748) och *Wegelius postilla* (Wegelius 1747–49).

24 I *Güttners postilla* föreslås som inledningspsalm *Hit, o Jesu, samloms vi Att ditt helga ord få höra*. Denna psalm är fortfarande mycket vanligt förekommande (efter versionen SvPsB 1937:212) vid byaböner i Torne lappmark. När denna psalm sjungs kan jag inte undgå att känna en djup gemenskap med forna dagars byabönsfolk. Tyvärr har psalmen reviderats vid utgivandet av SvPsB 1986 och fått en betydligt förändrad ordalydelse vilken helt bryter med en 200-årig tradition i våra bygder.

25 Se ovan vid not 10 angående Högströms översättning av Luthers *Credo*-psalm (SvPsB 1695:4) efter »tonen uppå Psalmen N.59» (*O Herre Gud! giör nåd med mig*).

26 En inventering har gjorts av psalmförslagen etc. Dessa återfinns som bilaga i postillan.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Härnösand
Härnösands landsarkiv (HLA)
Härnösands domkapitels arkiv (HDA):
F III bf:7 Visitationshandlingar
F III bf:8 Visitationshandlingar
F III bf:9 Visitationshandlingar
F III bf:10 Visitationshandlingar
F IX b:1 Lappmarkshandlingar.
Jokkmokks kyrkoarkiv (Jokkmokk KA):
KIV c:2 Skolrådsprotokoll m.m.
KIV c:3 Skolrådsprotokoll m.m.

Stockholm
Stockholms universitetsbibliotek (SUB):
Kungliga Vetenskapsakademiens Bibliotek
Bergianska brevsamlingen. Bd. 13.

Litteratur

Adami, Johan, *M. Johan Adamin pojaan eli Misanderin Jumalalle pyhitetty sabbathin-lepo, ... edesmennen tämän kirjan tekiän laadun jälkeen Daniel Ödmanilda, mutta nyt suomexi käätty Dan. Wirzeniuxelda.* : [Johan Samuel Adams sons eller Misanders Den åt Gud helgade sabbatsvilan, ... Sammandragen av Daniel Ödman, men nu översatt till finska av Dan. Wirzenius.] Stockholm 1781.

Anderzén, Sölve, *Begrepp om Salighetens Grund, Ordning och Medel. Undervisningen i en Lappmarksförsamling, Jukkasjärvi församling 1744–1820.* Diss. Bibliotheca Theologiæ Practicæ Nr 49. Uppsala 1992.

Anderzén, Sölve, Förplichtat wara läsa för them – Byabön i lappmarken vid 1700-talets mitt? I Attius Sohlman, Margareta, Daniel Lindmark & Karin Snellman (red), *Alphabeta Varia. Läsebok för Egil.* Umeå 1993, 9–22.

Anderzén, Sölve, *Jockmock 1749–1775. Ämbetsberättelser, visitationsprotokoll och andra berättelser med anknytning till skolmästaren och kyrkoherden Jonas Hollsten.* Umeå universitet, Forskningsarkivet. Urkunden Nr 17. Umeå 1998.

Anderzén, Sölve, 1999, För att få säker kunskap. Jonas Hollstens "Berättel-

se om Christendomens början och fortgång i Lappmarken". I Lindmark, Daniel (red.), *Berättelser från Jokkmokk. En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia.* Skrifter utgivna av Samfundet Pro Fide et Christianismo. Stockholm 1999, 23–37, 115–154.

Anderzén, Sölve, 2000, Lappmarken i överhets- och missionsperspektiv. I Lenhammar, Harry (red.), *Sveriges kyrkohistoria. 5. Individualismens och upplysningens tid.* Stockholm 2000, 228–243.

Anderzén, Sölve, Language, Literacy and Religion: Popular Education in the Torne Laplands 1744–1803. I Lindmark, Daniel (ed.) *Religious Education in History. Confessional and Inter-Confessional Experiences.* Umeå universitet. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr. Nr 42. Umeå 2003, 93–103.

Anderzén, Sölve, Finska språket – Torne Lappmarks *lingua sacra.* Ordets makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt. I Kangas, Olli och Kangasharju, Helena (red.) *ORDENS MAKT och MAKTENS ORD, Svenskt i Finland – finskt i Sverige IV.* Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland Nr 682:4. Helsingfors 2007, 115–159.

Forsgren, Tuuli, *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850.* Umeå universitet, Scriptum Nr 6. Umeå 1988.

Forsgren, Tuuli, *"...först at inhämta språket, och sedan deruppå lära sin Christendom..." Om finska böcker och sameundervisning i Torne och Kemi lappmarker före 1850.* Umeå universitet, Scriptum Nr 26. Umeå 1990.

Güttner, Johann Gabriel, Tat rektesjakkokes christendom tåbdemesne ja *pargosne, hodno- ja pasze-peiwi ewangeliumi melt, tjälgestum - - -* . (Högström, Pehr, översättare, medarbetare). Stockholm 1748.

Hansegård, Nils-Erik, *Språken i det Norrbottensfinska området.* Högskolan i Luleå, Arbetsrapport lärarutbildningarna 3:1988. Luleå 1988.

Hansegård, Nils-Erik, *Den Norrbottensfinska språkfrågan. En återblick på halvspråkighetsdebatten.* Uppsala universitet, Uppsala Multiethnic Papers 19. Uppsala 1990.

Henrysson, Sten et al., *Samer, präster och skolmästare. Ett kulturellt perspektiv på samernas och Övre Norrlands historia.* Centrum för arktisk forskning, Umeå universitet, rapport nr 23. Umeå 1993.

Lindmark, Daniel, Utbildning och kolonialism. Svensk skolundervisning i Sápmi på 1700-talet. I *Tidskrift för lärarutbildning och forskning* 3–4, 2004:13–31.

Wegelius, Johan, *Se pyhä ewangeliumillinen walkeus taiwallisesa opisa ja pyhässä elämässä ulosotettu sijtä pyhästä raamatusta ja eteen-asetettu nijden jocawuotisten p. ewangeliumein jälken, jotca sunnuntai- ja juhla-päiwinä nijsä christillisisä seuracunnisa : taiwallisesti selitetän.* Stockholm 1747–49.

INGVAR SVANBERG

Valbenen från Nätra på Gävle slott

I första delen av Eric Alrots (1693–1751) landskapsbeskrivning *De Gestricia*, framlagd som dissertation vid Uppsala universitet 1722, finns en intressant passus rörande Gävle slott: "Hac in arce servantur ossa eius balenae, cuius cadaver in paroecia Angermanniae Nätra anno 1658 per maris fluctus in litus eiectum reperiebatur", vilket i svensk översättning bör uttydas: "I detta slott bevaras skelettet av den val, vars kropp återfanns 1658, uppkastad på stranden i det ångermanländska Nätras församling" (Alrot 1722).

Alrot var väl underrättad om benens bakgrund och hade förmodligen tillgång till en ännu icke identifierad skriftlig källa för sina uppgifter. Om samma val berättar också prosten Olof Broman omkring 1730 att för "många år tilbaka, neml. 1658, fångades fuller en stor hwalfisk i Ångermanland och Nätra Sockn" och "hwilkens been ligga i förwar på Gefle slott" (Broman 1912–54, 576). Broman har sannolikt haft sin kollega Alrots traktat som källa. Att ben av strandade valar tagits tillvara och ibland hängts upp i slottssamlingar är känt i Europa sedan medeltiden och förekom alltjämt under 1600-talet. Exemplet från Gävle slott är dock det enda säkra äldre belägget i Sverige. Det skall ha funnits ett "in murat diuhr som war tembligen stort" i slottet Tre Kronor i Stockholm (Liljencrantz 1941–46, 99). Det är emellertid oklart vad det handlade om, kanske var det delar av ett valskelett, kanske något annat. Vidare finns flera valben alltjämt bevarade i Skoklos-

ters samlingar, men de kom dit först 1823. De hade dock tidigare förvarats på småländska Lyckås herrgård som ägdes av familjen Brahe (Svanberg 2006, 106).[1]

Kyrkslottet

Gävle slott var nu emellertid inte bara ett residens, det var ursprungligen också i hög grad en kyrka och har små likheter med den byggnad som nu står där. Johan III, som var djupt religiös, hade nämligen 1583 låtit börja bygga ett så kallat kyrkslott, något som kan karakteriseras som en slottsbyggnad där kyrkorummet är det centrala. Arkitekt var Willem Boy och byggnadsarbetena avslutades 1597. I likhet med övriga Vasaslott var det väl försett med spiror och utsirade gavlar, men kyrkdelen med sitt sengotiska kor utgjorde en dominerande del av själva byggnaden. På 1600-talet fungerade slottskyrkan under närmare 50 år som gudstjänstlokal åt stadens borgerskap. Stadens kyrka hade nämligen brunnit 1605 och slottskyrkan fick tjäna som ersättning. Kyrkslottet finns avbildat på ett kopparstick i Eric Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna*, framställt efter en teckning från omkring 1680 (Nilsson 1995).

Valbenen i Gävle finns emellertid inte i behåll. På förmiddagen femtedag påsk 1727 bröt elden ut och framåt aftonen var slottskyrkan förvandlad till en ruin. Även slottets översta våning hade brunnit ned. Genom branden gick förmodligen också benen till spillo. Hur många ben det rörde sig om vet vi inte; sannolikt var det inte ett helt skelett som Alrot antyder, utan snarare handlade det om några imponerande delar som revben, käkar och stora kotor. Inte minst transportproblemet från Nätra i Ångermanland till residensstaden Gävle omöjliggjorde säkert att hela skelettet skulle ha förts dit. Zoologen Wilhelm Lilljeborg (1862, 69) nämner helt kort benen; också han efter Alrot. Lilljeborg konstaterar att man inte kan be-

stämma vilket slags val det var, eftersom benen blev förstörda i branden. Detsamma uppger Arnold Japha, som även han uppmärksammar Nätravalen, i sin mycket grundliga översikt över valfynd i Östersjön (Japha 1908, 138).

I en tidigare studie av valben i svenska kyrkor nämner jag också valben i slottssamlingar, dit jag räknade skelettdelarna i Gävle (Svanberg 2006, 2007). Det faktum att Gävle slott varit ett kyrkslott gör emellertid att benen i själva verket kanske bör räknas till traditioner om valben i kyrkor och därmed ansluta till en sedvänja känd från många andra kyrkor i Svealand och Götaland, men även från andra länder i Europa (Barthelmess 2008, 5; Münther 1873–74; Redman 2004; Svanberg 2006). Jag hade för min studie 2006 inte hunnit få fram ytterligare data rörande valstrandningen i Nätra, utan fick nöja mig med Alrots och den av honom beroende Bromans uppgifter.

Valen i Nätra

Nyligen publicerade hembygdsforskaren Conny Uhlin i en lokal internettidning en liten, men mycket intressant notis, uppenbarligen baserad på ett domstolsprotokoll. Där berättas utförligare om valfångsten i Nätra 1658. Valen skulle redan året innan ha förirrat sig in i Östersjön och på grund av istäcket i Bottenviken kvävdes den och blev liggande i vattnet. I samband med islossningen våren 1658 drev den iland vid en utö, Älgö i Nätrafjärden. Där upptäcktes den så småningom av en Johan Persson i Kornsjö. Johan anmälde saken till kyrkoherden Olaus Hosselius i Nätra. Valen uppges ha motsvarat ett par skötbåtar i storlek (Uhlin 2008).

Händelsen har tidigare behandlats utförligare av N.J. Nätterlund – sannolikt Uhlins källa – under rubriken "Historien om valfångsten". Nätterlund ger lite ytterligare detaljer, bland

annat att Hosselius gav Johan Persson 20 daler kopparmynt och ¾ tunna korn som ersättning för fyndet (Nätterlund 1925, 162–165).

Samma år som Nätterlunds bok utkom publicerades också Leonard Bygdéns herdaminne, där händelsen med valens tillvaratagande finns utförligt relaterad. Bygdén baserade sin framställning på en skrivelse som församlingen den 2 juli 1658 skickade till landshövdingen. Den hade dock tidigare utförligt redovisats i en tidningsartikel av Johan Nordlander (1910). I skrivelsen heter det att kyrkoherden sände en båt med sitt folk till platsen där valen hade strandat. Hans mannar började ta till vara den döda valens späck och surrade fast den med rep och tåg, för att den inte vid uppkommen storm skulle driva till sjöss. Men det fanns flera som gjorde anspråk på späcket, däribland regementsskrivaren Olof Pederson Ström som hade hunnit tillägnat sig delar av valspäcket. Kyrkoherden lät därför bogsera valen till prästgårdens strand, där han mera ostört kunde salta späck och tran.

Detta anmäldes till kronofogden, som å Kronans vägnar gjorde anspråk på valen. Konflikten blev än mer komplicerad och ytterligare anmälningar flöt in mot kyrkoherden. Regementsskrivaren Ström gjorde en särskild anmälan mot kyrkoherden på tinget. Hosselius hade nämligen den 13 juni 1658 från predikstolen framburit tacksägelse "för det Gud gifvit honom hvalfisken" och bett församlingen förena sig i denna tacksägelse, men tillfogade "men så äre några våldsverkare, som hafva sig inmängt uti denna del, som Gud besynnerligt beskänkt hafver, och honom ovetandes och villjandes stulit ifrån honom, men så hoppades han vinna rätt mot sådana våldsverkare och tjufvar. Det står likväl, sade han, tu skalt inthe stjäla under Gudz låsse". (Nordlander 1910.)

På den stora böndagen återkom Hosselius med tacksägelse för sin bärgade val, men fortsatte: "Men du dine afundsmänniska och belackare, som glädes för att kunden skall taga fis-

ken ifrå mig och missunnar mig den lyckan och välsignelsen, som Gud mig förlänt hafver. Men om jag skulle ändtelig gifva kungen något däraf eller betala, så kommer de dig föga vid, sade han, hör du det din belackare, och när herr Oluf detta talade, ropte han så jämmerligen, att han var blåsvart i ansiktet" (Nordlander 1910).

Regementsskrivare Ström reagerade kraftigt. Att döma av tillgängliga handlingar förefaller Hosselius vid ett extra ting ha dömts till höga böter, enligt uppgift hela 80 mark. Enligt en skrivelse från Hovrätten var emellertid kung Karl X Gustav missnöjd med lagmannens och kronofogdens åtgöranden och dom. Slutet av det hela blev att kyrkoherden genom Kgl. Maj:ts skrivelse 2 mars 1660 tillerkändes rätten att behålla vad han tagit tillvara av den ovanliga fångsten (Bygdén 1925: 376–378; Nätterlund 1925: 165).

Det kan då vara frestande att anta, såsom Bygdén gör, att benen i Gävle i själva verket varit handlingar i målet när det avgjordes av landshövdingen. Vi vet egentligen inte särskilt mycket mer än vad Alrot helt kortfattat skrev 1722. Carl Gustaf Tessin antecknade exempelvis några år senare bara att "i Gefle fordna slott, som afbrann, förvarades benen af en hvalfisk, som 1658 strandat i Ångermanland" (Tessin 1819, 367).

Benen i Arnäs

Benen på Gävleborgs slott har alltså gått förlorade, men nyligen blev jag varse att på Arnäs hembygdsgård förvaras alltjämt några ben – en kota, ett revben och vad som uppges vara ett "käkben" – som stammar från den i Nätra ilandflutna valen. Om det är så att dessa bevarade ben verkligen härrör från valen som flöt i land i Nätra våren 1658 – allt talar för att så är fallet och alltså tillhöriga samma individ som en gång i tiden bevarades i Gävle slott – har vi en möjlighet att artbestämma valen. För det behövs närmare uppgifter om de bevarade benen i Arnäs.

Enligt meddelande från ordföranden i Arnäs hembygdsförening, Seth Häggkvist, har benen donerats till föreningen från O.A. Hägglunds stärbhus. Något årtal finns inte, men Häggkvist minns själv att revbenet förvarades i ett härbre vid hembygdsgården omkring 1950. Hembygdsföreningen har existerat sedan 1930-talet. Någon gång däremellan bör alltså benen ha kommit till samlingarna.

I katalogen beskrivs benen på följande vis: Nr 699-11 "Valfiskryggkota" – diameter 39 x 54 cm, höjd 30 cm; Nr 700-12 "Valfiskkäkben" – längd (med böjning) 104 cm, diagonal 93 cm, bredd 6–20 cm; Nr 701 "Valfiskrevben" med 16 krokar av mässing (användes som klädhängare) – längd 187 cm, bredd 6 cm. Det skall emellertid här fastställas att något käkben, den imposanta längden till trots, rör det sig inte om, utan

Bild 1. Svanskota av valen. Den mäter 39 x 54 centimeter i diameter och har en höjd på 30 centimeter. Foto: C-H Jonsson, Arnäs hembygdsförening, 2008.

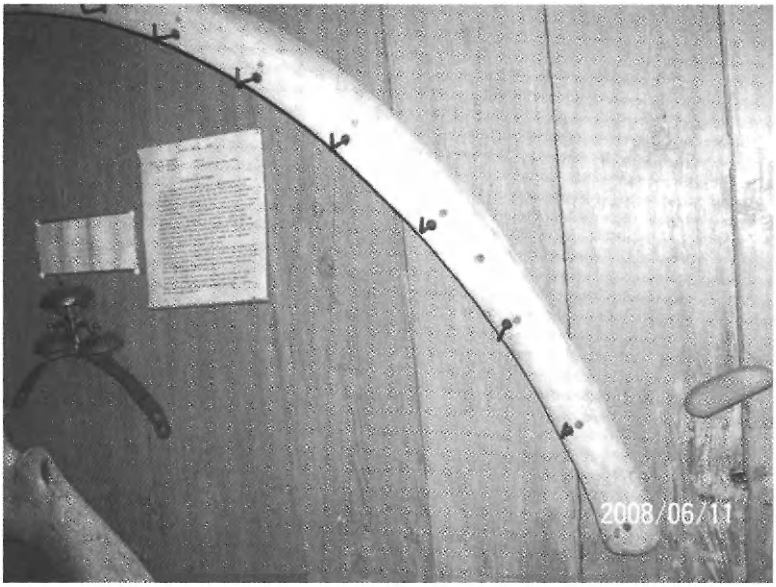

Bild 2. Det 187 centimeter långa revbenet av valen är försett med 16 mässingskrokar. Enligt uppgift har det använts som klädhängare, förmodligen hemma hos tidigare ägaren Hägglund i Lunne by. Foto: C-H Jonsson, Arnäs hembygdsförening, 2008.

det är frågan om ett tungben (hyoidben) från valen.

Geologen Curt Fredén, som intresserat sig för fynd av subfossila ben från valar i Sverige (se Fredén 1975), har enligt bevarad korrespondens med kyrkoherde Bengt Risberg haft möjlighet att undersöka kotan. Enligt ett brev, dagtecknat den 10 maj 1976, har osteologen Johannes Lepiksaar, dåvarande intendent vid Göteborgs Naturhistoriska Museum, bestämt kotan till den tionde svanskotan av en blåval (*Balaenoptera musculus*). Så vitt jag kan se har varken Fredén eller Lepiksaar publicerat det minst sagt häpnadsväckande fyndet. Vad beträffar de övriga benen kan nämnas att revbenet är försett med mässingskrokar och uppenbarligen har varit uppsatt nå-

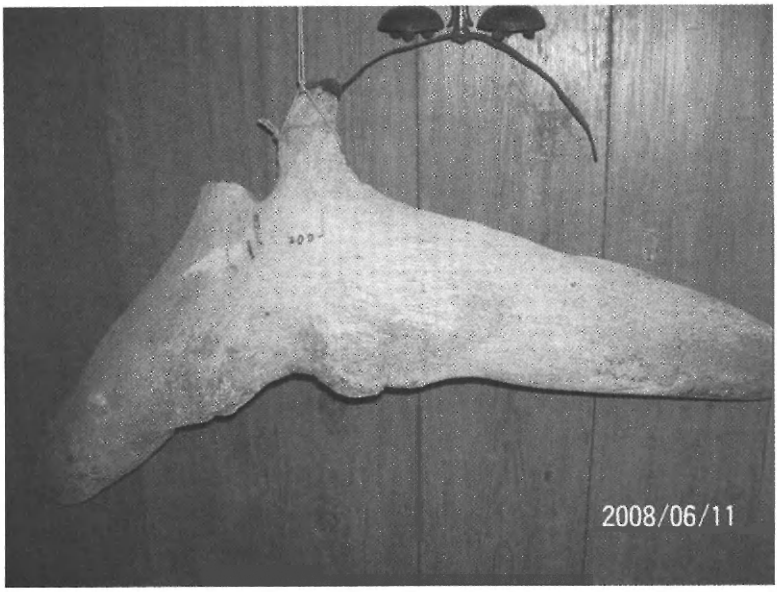

Bild 3. Valens tungben som är 104 centimeter långt. Foto: C-H Jonsson, Arnäs hembygdsförening, 2008.

gonstans, kanske i Hägglunds hem, och begagnats som klädhängare. Givaren Hägglund var bosatt i byn Lunne, vilket är grannby till Ström, där den ovan nämnde regementsskrivaren Olof Pederson Ström var bosatt. Man kan tänka sig att de bevarade skelettdelarna helt enkelt härstammar från regementsskrivaren och att de bevarats i familjens eller husets ägo fram till mellankrigstiden, då de slutligen hamnade i hembygdsföreningens samlingar. En pusselbit till. Förre landsantikvarien Bo Hellman i Härnösand meddelade i ett brev till Fredén den 12 september 1975 att han mindes en tunnbrödsfabrikör N.J. Nätterlund som någon gång på 1920-talet visade upp skelettdelarna i ett tält på Barnens Dag i Örnsköldsvik. Nätterlund hade alltså i ett skede tillgång till benen, något han emellertid inte redovisar i sin artikel från 1925.

Artbestämningen till en blåval är ju också mycket intressant, eftersom sådana är fåtaliga i nordiska vatten. Från svenska vatten föreligger två fynd, dels en strandning i trakterna av Lysekil från slutet av 1830-talet av vad som uppges ha varit en ung blåval, ett fynd som aldrig kunnat bekräftas med säkerhet, dels den väldokumenterade strandningen av den så kallade Malmska valen i Askimfjorden i Västergötland den 29 oktober 1865. Den sistnämnda valen finns numera utställd på Göteborgs Naturhistoriska Museum (Kinze & Svanberg 2008). Båda fynden är från Västkusten. För Danmark finns också endast två fynd rapporterade, nämligen den 11 december 1931 vid Ârøsund och den 6 november 1936 vid Spirbakken på Nordjylland (Kinze 1995, 183). Från Östersjön känner jag bara till ett fynd, nämligen de två kotor av blåval som påträffades i Bottenhavet utanför Preivik, Björneborg i Finland den 23 oktober 1942. De förvaras fortfarande i Zoologiska museet, Helsingfors under accessionsnr 2/1981 resp. 3/1981. Men omständigheterna kring dessa kotor är inte klarlagda (Svanberg under utg.).

Förutsatt att Johannes Lepiksaars artbestämning är riktig kan vi alltså här lägga till ytterligare ett fynd av blåval i Sverige och i Östersjön, nämligen från Nätra socken 1658.[2] De ben som tidigare förvarades på Gävle slott, kanske som bevis i en rättstvist, kanske av andra skäl, och som angetts härstamma från Nätravalen, gick förlorade vid branden 1727. Däremot tycks alltså några skelettdelar ha bevarats i den ångermanländska grannsocknen Arnäs och finns fortfarande till beskådande på Arnäs hembygdsgård. Detta är förstås av såväl kulturhistoriskt som zoologihistoriskt intresse. Vi har under senare år med hjälp av bevarade skelettdelar i äldre samlingar kunnat konstatera flera nya valar för Sverige, däribland en nordkapare i Uppland, en kaskelot i Visby och nu också en blåval i Ångermanland. Mötet mellan val och människa har gett upphov till spännande berättelser även i Sverige.

Noter

1 Tack till Seth Häggqvist (Bonässund) och C-H Jonsson (Arnäsvall) från Arnäs hembygdsförening som så vänligen försett mig med såväl arkivalier som fotografier av de bevarade valbenen i hembygdsgårdens samlingar. Tack också till zoologen Carl Christian Kinze (Frederiksberg), dansk expert på valar.

2 Den danske valexperten Carl Christian Kinze bekräftade i juni 2008 att kotan härstammar från en stor *Balaenoptera*-art. Kotan visar att det rör sig om ett vuxet djur, men den är ganska liten för att vara den tionde svanskotan på en blåval. Den skulle därför lika gärna kunna komma från en sillval. Men han utesluter inte möjligheten att det är från en blåval.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Handlingar i Arnäs hembygdsförenings arkiv
Arkivhandlingar, Sveriges Geologiska Undersökning, Uppsala

Litteratur

Alrot, Eric, *De Gestricia*. Uppsala 1722.

Barthelmess, Klaus, *Die Walknochen der Nordseeinsel Borkum: Kulturgeschichte bedeutsamer Denkmäler aus der Blütezeit des europäischen Arktiswalfangs mit überlegungen zu ihrer Konservierung*. Köln 2008.

Broman, Olof, *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland* 3. Uppsala 1912–54.

Bygdén, Leonard, *Härnösands stifts herdaminne*. Uppsala 1925.

Fredén, Curt, *Subfossil Finds of Arctic Whales and Seals in Sweden*. (=Sveriges Geologiska Undersökning, Serie C, Nr 710. Avhandlingar och uppsatser. Årsbok 69, nr 2). Stockholm 1975.

Japha, Arnold, Zusammenstellung der in der Ostsee bisher beobachteten Wale. *Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg* 48. 1908. 119–189.

Kinze, Carl Christian, Danish Whale Records 1575–1991 (Mammalia, Ceta-

cea): Review of Whale Specimens stranded, directly or incidentally caught along the Danish Coasts. *Steenstrupia* 21. 1995, 155–196.

Kinze, Carl Christian & Ingvar Svanberg, Nordkapare, vitsiding och öresvin: fynd och observationer av valar i Sverige 1489–2007. (Manuskript 2008)

Liljencrantz, Axel, *Christopher Polhems brev* (=Lychnos-Bibliotek 6). Uppsala 1941–46.

Lilljeborg, Wilhelm, Öfversigt af de inom Skandinavien (Sverige och Norrige) anträffade Hvalartade Däggdjur (Cetacea). *Uppsala Universitets Årsskrift* 1862. 1862, 37–80.

Münther, Julius, Über diverse in Pommerns Kirchen und Schößern konservierte Waltier-Knochen. *Mitteilungen aus dem Naturwissenschaftlichen Verein für Neuvorpommern und Rügen in Greifswald* 5–6. 1873–74, 31–71.

Nilsson, Staffan, Johans kyrka i fiskarestan. *Kulturvärden* 1995:3, 20–23. Finns även utlagd på nätet under adress: SFV Kulturvärden 1995:3, 1995, http://www.sfv.se/cms/sfv/galleriet/kulturvarden/kv_1995/kulturvarden_ 1995_3.html.

Nordlander, Johan, Hvalfiskfångst vid Ångermanlands kust. *Aftonbladet* 16/1 1910.

Nätterlund, N.J., *Norra Ångermanland: i ord och bild från förr till nu* 1, *Nätra älvdal*. Örnsköldsvik 1925.

Redman, Nicholas, *Whales' Bones of the British Isles*. London 2004.

Svanberg, Ingvar, "Ett sijdobehn aff en Jungfru": om valben i svenska kyrkor. *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 129. 2006, 91–121.

Svanberg, Ingvar, På spaning efter svenska valar. *Saga och sed* 2007. 2008, 47–64.

Svanberg, Ingvar, "Thet war storth wnder": en valstrandning i Roslagen 1489. *Uppland: årsbok* 2008. (Under utg.)

Tessin, Carl Gustaf, *Tessin och Tessiniana: biographie med anecdoter och reflexioner*. Stockholm 1819.

Uhlin, Conny, Valfångsten i Nätra. *Allehanda Nära* 29/4 2008. http://nara.allehanda.se/nara/Conny%20Uhlin.

LARS-GUNNAR OLSSON

När borgmästare Gertsson i Umeå trilskades

Året var 1691. Sedan ett decennium tillbaka var det fred i riket, och den svenska stormakten höll på att civiliseras och organiseras för långvarigt bestående välstånd. Eftersom kungen och det Kungliga rådet satt i Stockholm, långt från undersåtarna, hade ett stort ansvar lagts på landshövdingarna att utgöra garant för lag och ordning ute i landet.

Landshövdingen i Västerbottens län hade redan år 1683 till sin hjälp fått Petter Scharin som biträde – eller landsfiskal som hans tjänst kallades. Scharins uppdrag var att kontrollera kronans inkomster och utgifter med rätt att åtala felaktigheter. Emellertid blev Petter Scharin kortvarig i sin tjänst. Några år senare, i oktober 1689, utsåg landshövdingen den förre landsbarbermestern, den välbetrodde Johan Heinrich Schönheit, till ny landsfiskal. Och den 21 juni 1691 stärktes dennes ämbete ytterligare i och med att han erhöll Kammarkollegiums officiella fullmakt.

Borgmästare i den lilla handels- och residensstaden Umeå vid Kvarkens västra kust var vid denna tid den välbetrodde Anders Gertsson. Varifrån han kom är inte känt. En viss förfarenhet i latinska språket tyder på att Gertsson ej saknade boklig utbildning – men var han tillägnat sig denna vet vi heller inget om. Däremot vet man att han i många stycken ansågs som en mycket duglig och kompetent borgmästare.

Borgmästare Gertsson var samtidigt en kontroversiell person. Han var vida känd för sitt stridbara väsen och anses ha

varit en god representant för tidevarvets självmedvetna sinnelag och karska later. Både borgarnas och böndernas kritik mot hans framfart var stor. Och det saknades inte skäl. Gertsson hade bland annat att handlägga fördelningen av tomter bland borgerskapet. De äldre borgarna hade vetat att förskaffa sig stora tomter med tillhörande kålhagar och åkerlappar. När folkmängden tilltog blev det nödvändigt att stycka de gamla tomterna, vilket inte alltid skedde med vederbörande ägares goda vilja. Många hade byggt uthus och gjort mödosamma uppodlingar, som de tvingades lämna för att bereda plats åt den nye grannen, varför det knorrades. Kritiken mot Gertsson kunde också bli rent personlig. Vid häradstinget i december 1681 hade bönderna på Öhn och Teg instämt åtskilliga borgare, med borgmästare Anders Gertsson i spetsen, för att dessa på varjehanda sätt tillskansat sig åker, äng och mark av böndernas hemman, utan att fullgöra skatt. Eftersom detta, enligt bönderna, ledde till hemmanens undergång, krävde de att återfå sin förlorade skattejord. Det bör dock beaktas att Gertsson hade en ställning som tvingade honom att agera mot överträdelser och förseelser, vilket av många kunde uppfattas som en personlig förolämpning, som nödtvunget krävde hämnd. Att bli beskylld för partiskhet och tjänstefel var därför säkerligen något som Gertsson var van vid.

Borgmästare Gertssons ställning i den lilla nybyggarstaden Umeå var i princip, trots allt, ohotad. Men nu, när den nya landsfiskalen tillträtt sin tjänst, kom Gertsson att möta ett obekvämt motstånd sanktionerat av både landshövdingen och Kammarkollegium.

Det blev onsdag den 2 september 1691.

Denna dag hölls höstens första sammanträde med rådstugurätten i Umeå. Ordförande var som vanligt borgmästare Anders Gertsson, assisterad av följande rådmän: Michaell Nillsson Kröger, Hans Erichsson, Östen Jonsson Wänman och Samuel Olofsson.

Landsfiskal Schönheit hade fått tid på sig att förbereda sig inför detta sitt första möte med rådstugurätten i sin nya roll som landsfiskal med mandat från Kammarkollegium. Han kom laddad. Och han gick ut hårt.

Han hade att andraga ett ärende inför rätten. Och det var ett av Kammarkollegium bemyndigat fiskalt ärende, annonserade Schönheit.

Landsfiskal Schönheit erbjöds träda fram inför skranket.

Inför den samlade rådstugurätten lade han nu fram den fullmakt som Kammarkollegium gett honom på fiskalstjänsten. Fullmakten lästes upp. Därmed var Schönheits nya auktoritet officiellt känd också bland umeborgarna.

Landsfiskalen tog till orda. Det gällde borgmästare Gertsson, sade han, varpå han höll upp en skrivelse från Kungl. Maj:t angående lappskoletjänsten. Brevet var daterat i Örebro den 24 juli 1691. Samtidigt uppmanade han rättens ledamöter att inställa sig i rådstugan nästkommande lördag, det vill säga lördagen den 5 september. Och till dess skulle de ha utsett en ersättare till den ordinarie ordföranden!

Därefter lämnade Schönheit rådstugan.

Förmodligen uppstod nu en mindre förvirring bland rådmännen. Men man samlade sig. Och på borgmästarens eget förslag beslutade rätten att avkräva landsfiskal Schönheit en skriftlig underrättelse om vad anklagelserna mer exakt gällde. Dessutom krävde de att Schönheit omgående – och ju förr desto bättre – skulle prestera landshövdingens tillstånd för ärendets fullgörande.

Det blev lördag den 5 september.

Borgmästare Gertsson och samtliga rådmän hade bänkat sig i rättssalen.

De hade begärt skriftligt på att Schönheit var ute i legitima ärenden – vilket de också fått. Dagen innan hade Hans Kungl. Maj:ts högt betrodde man och landshövding över Västerbotten med dess underliggande lappmarker, den högvälborne

greven Gotthard Strijk, överlämnat ett brev till häradshövdingen, den välbetrodde Lars Grubb, i vilket han förklarade att Schönheit var bemyndigad att anklaga borgmästaren inför stadens magistrat.

Mötet kunde börja.

Häradshövding Grubb begärde ordet. I sin hand höll han landshövdingens brev som han nu fick möjlighet att presentera för ledamöterna. Eftersom borgmästaren inte kunde sitta ordförande i rätten och samtidigt sitta på den anklagandes bänk, skulle häradshövdingen i egenskap av vice borgmästare sköta denna syssla. Sådant var beskedet från landshövdingen. Man fick nu också ta del av åtalets innebörd: Borgmästare Anders Gertsson anklagades för att ha farit med osanning inför Hans Kungl. Maj:t i samband med att han begärt att få behålla lappskolans inspektörs- och uppbördstjänster.

Detta var emellertid inte ett besked och ett bemötande som den erfarne borgmästaren så där helt utan vidare kunde acceptera.

Gertsson protesterade. Schönheits anklagelser mot honom var olagliga, menade han. Dessutom måste det hela uppenbarligen bero på något missförstånd. Allt var i sin ordning, hävdade Gertsson. Han hade ett dokument som bekräftade denna tjänst även för innevarande år, varvid han hänvisade till en skrivelse från Kammarkollegium den 9 augusti 1690. Gertsson var i enlighet med detta, liksom han varit under tidigare år, fullt bemyndigad att "påläggia Borgerskapet denna Stadens till Kungl. Maj:t och Cronan bewilliande Contribution för innevarande åhr". Emellertid kunde han, av olika skäl, inte uppvisa Kammarkollegiums skrivelse inför rådstugurätten.

Det var dock ytterligare en sak som han ville göra domstolens ledamöter uppmärksammade på, förklarade Gertsson. Det var en sak som gällde Schönheit. Var det inte betänkligt, att den fiskal som nu stod här inför rätten i rollen som åklaga-

re, själv var misstänkt och anklagad för ett brott; för olovlig beblandelse med borgaren Östen Östensson Leemans hustru Maria Wilstadia! Några veckor tidigare, den 12 augusti, hade Leemans anklagelse mot Schönheit blivit känd och vederbörligen registrerad i rådstugurättens protokoll, så det var egentligen ingen nyhet som Gertsson lanserade. Troligen var det så att han – genom att på detta sätt misstänkliggöra Schönheits ära och heder – hoppades på att han skulle stärka sin egen sak och få tyst på den uppstudsige landsfiskalen.

Häradshövding Grubb hade lyssnat på vad Gertsson hade att säga. Men han stod på sig. Han hade ju erhållit landshövdingens skriftliga bemyndigande och uppdrag att, i sin roll som vice borgmästare, agera domare i detta ärende. Nu var det alltså Grubb som skulle leda mötet – inte Gertsson. Grubb kunde därför beordra Gertsson att stiga ner och ge plats för honom.

Till historien hör också att Gertsson och Grubb sedan många år varit okontanta sinsemellan. Det är därför inte svårt att föreställa sig hur förödmjukad Gertsson måste ha känt sig. På denna scen var det ju han som rannsakade och dömde. Inte Grubb – och inte någon annan heller för den delen – skulle komma här och sätta sig över honom; allra minst nykomlingen, den misslyckade landsbarberaren Schönheit.

Gertsson vidhöll sina protester. Landshövdingen var inte Gertssons målsman. Vad landshövdingen ansåg i denna sak var därför helt ovidkommande, menade Gertsson.

Schönheit försökte nu lägga sig i skådespelet. Han ville bemöta de invändningar som Gertsson meddelat. Men förgäves.

Gertsson var stridbar denna dag. Och han vägrade helt enkelt att lyssna på Schönheits förklaringar. I protokollet från lördagens möte kan vi läsa hur Gertsson "med största hast tog afträde ifrån Rådstugan". Men också hur han återkom till rättssalen lika hastigt som han lämnat den. Han hade ett besked att ge: Ärendet skulle inte debatteras i denna rätt utan

överskjutas till Kungl. Kammarkollegium. Så sade han. Och strax därpå vände Gertsson på klacken och "uthi stickenheet begifwer han sigh andra gången på dörren".

Schönheit bad om tillåtelse att ändå – trots att Gertsson inte längre var tillstädes – få bemöta borgmästarens "fåfänga exceptioner", vilket beviljades. *För det första*: Borgmästare Gertsson och hela rätten måste ju ha varit fullt medvetna om att Schönheit den 2 september uppvisat Kammarkollegiums fullmakt för landsfiskalstjänsten. Han hade ju också den 2 september anmält att han skulle ta upp "ofannämda criminalsaak" denna dag, den 5 september. *För det andra*: Att upptaga detta ärende inför stadens magistrat var helt i enlighet med landsfiskalsinstruktionen. Och beträffande Grubbs roll som vice borgmästare och ordförande i detta ärende, så var det ju också helt i linje med landshövding Strijks mening, vilket han gett uttryck för i sin skrivelse den 4 september. *För det tredje*: Schönheit hade ingen önskan att inlåta sig i något ärende mellan borgmästaren och Kammarkollegium. Han ville bara rannsaka vad som gällde beträffande borgmästarens eventuella osanning gentemot Kungl. Maj:t. *För det fjärde*: Det fanns ingen anledning att i detta ärende blanda in Leemans beskyllning om att Schönheit skulle ha lägrat hans hustru.

Klockan hade nu blivit 11.00 på förmiddagen och rätten hade hunnit skingras, när landshövding Strijk inträdde i rättssalen i sällskap med landskamrerare Kiempe och sekreterare Dubb. Ett rykte om tumultet i rådstugan hade nämligen nått residenset och landshövdingen ville nu informera sig om vad som var i görningen.

Gertsson återkom nu, vilket gjorde det möjligt för Strijk att i enrum försöka tala honom tillrätta. Strijk ifrågasatte varför Gertsson försökt undandra sig rättvisan genom att inte ställa sig till förfogande för landsfiskalens lagliga rannsakan. Och han förmanade Gertsson för att inte "av någon sielftagande dristighet undvika rätten".

Landshövdingen uppmanade nu stadstjänarna att åter kalla häradshövdingen och rådmännen så att förhöret skulle kunna fortsätta.

I detsamma rusade borgmästare Gertsson åter ut ur lokalen. Han var uppenbarligen mycket upprörd. Händelsen redovisas i protokollet i följande ordalag: "Men rätt som detta skiedde, löper Borgmästaren på dörren ifrån sin hatt, handskar, kiäpp, glasögon och sine concepter, bestående av 15 bladh folio". Landsgevaldiger Erich Granbohm ombads att ta hand om Gertssons tillhörigheter och, i väntan på vidare besked, överlämna dem under häradshövdingen Lars Grubbs ansvar.

Det här var naturligtvis ett uppträdande som inte kunde accepteras. Det gick ju inte att genomföra en rannsakning om den tilltalade inte kunde hålla sig på plats, utan envisades med att springa in och ut ur lokalen. Landshövdingen och rådmännen överlade nu hur man skulle förfara med den trilskande borgmästaren, varefter man bestämde sig för att beordra landsgevaldigern och stadstjänaren att gå över till borgmästaren och försöka förmå honom att utan undanflykter återigen komma upp till rådstugan för att förklara sig.

Det gjordes tre ansatser till att tala Gertsson tillrätta – samtliga utan framgång. Även borgmästarens svåger, rådmannen Östen Johansson Wänman, gjorde ett försök. Men till alla som trodde sig kunna övertala honom, hade Gertsson svarat att han "ingalunda erkiänner eller gillar detta forum". Gertsson framhärdade och krävde att ärendet skulle hänskjutas till Kammarkollegium för avgörande.

Landshövding Strijk förefaller nu att ha gett upp tanken på att få ordning på mötet. Så här kunde det inte få fortsätta. Här måste mer drastiska åtgärder vidtagas. Enligt landshövdingens analys hade borgmästare Gertsson nu "icke allenast inkommit för Hans Kungl. Maj:t medh Osanningh, uthan och Ofta gånger stält sigh emoth högbemälte Hans Maj:ts Nådig-

ste befallningh, Sweriges Lagh, sin Landshöfdings Order, sampt Rättens Citation och många budh". Det här var allvarliga saker. Landshövdingen fann det betänkligt huruvida man fortsättningsvis överhuvudtaget skulle kunna anförtro Gertsson borgmästareämbetet.

Strijk tog upp frågan med de församlade rådmännen. Hade de något att invända emot att Gertsson avsattes och att titeln omgående övertogs av Grubb – som ju under tretton års tid som notarie gjort sig känd som en redig man. Med rådets gillande kunde landshövdingen därefter tillkännage, att häradshövdingen Lars Jacobsson Grubb utsetts till "Borgmästare och Justitiens Administrerande här i staden".

Sammanträdet avslutade med att kalla Anders Gertsson till påföljande måndag. Strategin för det fortsatta agerandet blev sålunda: Om Gertsson inte behagade komma till rådstugan den 7 september, skulle man kunna acceptera att få honom till rättssalen onsdagen den 9 september. Om han inte heller då dök upp vid detta fjärde tillfälle, skulle rådstugurätten, i enlighet med 7 kapitlet i Rådstugubalken ändå kunna lagföra och döma honom.

Den nyss avsatte borgmästaren Anders Gertsson återkom något senare och begärde att få ett utdrag ur dagens protokoll. Något protokollsutdrag var här inte aktuellt, förklarade landshövding Strijk, samtidigt som han passade på att kritisera Gertsson för dennes uppförande.

Det blev måndag den 7 september.

Gertsson hade trots allt hörsammat kallelsen till rådstugrättens möte. Landshövdingen var också på plats liksom samtliga rådmän.

Enligt Strijks befallning skulle nu Grubb agera domare när Schönheits anklagelser mot Gertsson skulle tas upp. Landshövdingen förklarade nu – och han gjorde det å Kungl. Maj:ts vägnar – att Gertsson med all hövlighet och respekt skulle låta ställa sig till svars inför landsfiskal Schönheit: "Åther för-

mente Landshöfdingen honom i en Wählmeningh, att han wille styre och Compescera sin munn och tunga till all höfligheet och Rättens Respect, jembwähl inomhålla med slight obetäncksampt och owist tahl och Swar."

Men Gertsson fortsatte att sätta sig på tvären. Han ville inte ha något att göra med landsfiskalen och absolut inte stå till svars inför honom. Sin vana trogen gick han därefter i största hast mot dörren, i det att han yttrade att han inte ansåg sig ha något att göra i rättssalen eftersom han inte fick tala. Landshövdingen befallde honom återigen på Kungl. Maj:ts vägnar att stanna kvar, dock utan synbart resultat: "ingen åhtwahrningh eller förmaningh, ej heller kunde Rättens uthskickade qwarhålla honom."

På landsfiskal Schönheits anmodan blev Gertsson därefter kallad till rådstugan, den 9 september.

Det blev onsdag den 9 september.

Åter hölls förhandlingar i rådhuset. Närvarande vid detta möte var landshövding Gotthard Strijk samt den nytillsatte borgmästaren, den välbetrodde Lars Grubb, tillsammans med rådmännen Michell Nillsson Kröger, Daniel Nillsson, Hans Erichsson, Anders Mattsson och Samuel Olofsson.

Icke helt oväntat uteblev Gertsson. På Schönheits förslag blev han därför återigen kallad till rättegång, lördagen den 12 september.

Rådmännen kunde strax därpå presentera innehållet i ett brev som Gertsson skrivit till dem dagen innan. I detta brev vänder han sig mot hela denna rättegång och hotar med att stämma häradshövding Grubb, stadsnotarie Marcus Bostadius och samtliga rådmän tillsammans med fiskalen Schönheit.

Emellertid nämner Gertsson inte med en bokstav vilka skäl han har till detta uttalande. Av denna anledning – och mot bakgrund av Gertssons vanligen uppvisade "fåfänga och wahnlige Undflychter" – beslutade rätten att vid lördagens

rättegång utforma och offentliggöra sin ensidiga dom i ärendet.

Det blev lördag den 12 september.

Det hade gjorts många tappra ansatser att förmå Anders Gertsson att infinna sig. Av protokollet kan vi utläsa hur stadstjänaren Samuel Olofsson både under torsdagen och under fredagen efterlyst kontakt med Gertsson. Även "tvenne andra ährlige borgare", Pher Mårtensson Westling och Bryniel Persson, hade försökt övertala borgmästaren att infinna sig.

Det var fullsatt i rådstugan inför lördagens förhandlingar. Landshövdingen var på plats. Samtliga rådmän hade bänkat sig. I protokollet har sekreteraren noterat att större delen av stadens borgerskap hade letat sig hit. Att det var spännande saker på gång, det insåg alla. Men någon Anders Gertsson stod inte att finna!

Stadstjänaren kunde berätta, att han hade talat med Gertssons hustru, Anna Eriksdotter Forselia, som meddelat att Gertsson för tillfället inte var hemma. Och även om han hade varit hemma, så hade det inte varit någon skillnad: "Ty han kommer ändå intet op på Rådstugun till någon doms afhörande."

Rätten hade nu inte annat att göra än att analysera situationen och därefter försöka formulera och fastställa en rättvis dom.

Rådstugurätten, under ledning av den nuvarande borgmästaren Lars Grubb, konstaterade sammanfattningsvis, att förre borgmästaren Anders Gertsson vägrat inställa sig inför den laglige åklagaren, landsfiskalen Schönheit, vilket är ett brott mot bland annat Konungabalken, Stadslagen och Rådstugubalken. Rätten konstaterade även att Gertsson tillfogat landshövdingen ett märkligt förakt, när han vägrat infinna sig i rätten och dessutom visat ringaktning gentemot magistraten och städernas privilegier.

Med anledning av detta dömdes och sakfälldes Gertsson att

böta sammantaget 23 marker silvermynt, vilka skulle tillfalla de fem rådmännen och stadens skrivare. Det beslutades också att domen skulle underställas hovrätten för överprövning.

Naturligtvis lät Gertsson inte nöja sig med detta. Han reste nu ner till Stockholm och lyckades där utverka Kungl. Maj:ts medgivande att åter bli insatt i borgmästaretjänsten.

Relationerna mellan Gertsson och landsfiskal Schönheit blev efter denna historia något frostiga. Och de personliga stridigheterna mellan landshövding Strijk och Anders Gertsson slutade inte förrän Strijk året därpå avlidit.

Anders Gertsson gick till slut ändå segrande ur striden. Tre år senare förklarade borgerskapet officiellt att de var fullt belåtna med honom. I inte mindre än 34 år kom Gertsson att inneha tjänsten som Umeå stads borgmästare, från år 1666 – med ett kort avbrott hösten 1691 – fram till sin bortgång år 1700.

Källor

Umeå rådstugurätt, protokoll 1691-09-02, 05, 07, 09, 12. Forskningsarkivet, Umeå universitet.

Steckzén, Birger, (red.). *Umeå Stads Historia 1588–1888*. Två Förläggare Bokförlag, Umeå 1922. Nytryckt 1981, 83, 85, 137, 138, 171.

LASSI FORDELL

Hushållningssällskapet i Umeå kring förra sekelskiftet

Historik

Hushållningssällskapet har funnits i drygt 200 år. Det ger rådgivning och service, bedriver försöksverksamhet och utvecklingsarbete inom jordbruk, husdjursskötsel, trädgårdsodling och ibland fiske.

Sällskapet är organiserat länsvis med lokala Gillen i orterna. I Västerbotten grundades sällskapet 1814. Målet är att arbeta för "hållbar utveckling" genom utvecklingsprojekt, bl.a. fiskodling i Lycksele och ett fyrtiotal försöksgårdar med potatis- och ekologisk odling, miljö, trädgård, jakt och fiske samt turism.

Det hela går runt med fonder, medlemsavgifter och bidrag från kommuner och landsting.

Aktiviteten var stor i sällskapet åren runt 1870. Hästaveln förstärktes med anskaffande av en hingst från Norge, nya koraser prövades, fiskodling i Lycksele, Åsele och Piparböle utvidgades, insaltningsmetoder för strömming förbättrades med informatörer från Gotland, dikningsprojekt utfördes, nya mejerier anlades och en lantbruksskola och ett mönsterjordbruk inrättades i Yttertavle.

Den nya binäringen för att förstärka lantbefolkningens utkomst blev slöjden. Sällskapet hade under år 1871 bedrivit undervisning i "korgflätning, borstbindning, tofflors och mat-

tors förfärdigande", vilket väckt stort intresse bland umebygdens ungdomar.

Förvaltningsutskottet överlade möjligheten att upprätta en slöjdskola i Umeå. Förslaget skulle komma att bli av stor betydelse för sällskapets verksamhet de kommande åren, även om det skulle dröja flera år innan idén skulle nå förverkligande. Man föreslog odling av pil för att få lämpligt slöjdvirke.

Parentetiskt kan här nämnas att sällskapet bedrev filantropisk verksamhet genom att insamla och skänka inte mindre än 4 000 riksdaler till de av revolutionen drabbade parisarna och ett mindre belopp till skandinaver som drabbats av en brand i Chicago. Spekulationer förekom om betydelsen för jordbruksnäringen av en framtida eventuell järnväg.

I december 1872 dog landshövding Almqvist, som under de föregående två decennierna lett sällskapet till en kraftig utveckling, inte minst med tillväxten av mejerier, och därmed stärkt jordbruksnäringen i länet. Redan på våren 1873 utnämndes majoren Axel Westfelt till landshövding och denne visade sig bli en fullgod ersättare som ordförande och primus motor i hushållningssällskapet.

Under våren 1873 försökte sällskapet anordna en slöjdskola i Umeå. Försöket misslyckades dock då inga elever anmälde sig. Under hösten samma år kom undervisningen dock igång men med endast fem elever. Lärare var ornamentsbildhuggaren Carl Ahlbom, en viktig pionjär för västerbottnisk hemslöjd. Samtidigt organiserades ambulerande slöjdundervisning på olika orter i länet och intresset tycktes bara växa. Den mesta tiden av sällskapets arbete ägnades givetvis åt grunduppgifterna: husdjursavel, mejeriutveckling och mönstergården i Yttertavle. Planer för öppnandet av en fast slöjdskola i Umeå återkom dock allt ihärdigare. 1875 inrättade hushållningssällskapet en fast slöjdskola med avlönade läraren August Nilsson, vars utbildning sällskapet finansierat.

Den begynnande hembygdsrörelsen blev viktig för fortsätt-

ningen. Med den följde intresset för allmogeslöjd med åtföljande kurser och utställningar. 1875 var elevantalet 41, en allt för stor grupp för de förhyrda lokalerna. Förvaltningsutskottet arbetade oförtrutet 1876–1878 med planerna för en egen byggnad i staden. Tack vare betydande anslag från staten, landstinget och kommunen kom man igång med byggnationen och 1879 kunde den s.k. Centralslöjdskolan öppnas vid Storgatan med utsikt över det före detta Tjärhovet, nu ifärd med att förvandlas till Broparken 1880. Där finns byggnaden fortfarande till beskådande och är en av Umeå stads allra vackraste träbyggnader. Ungefär samtidigt öppnade sällskapet slöjdskolor i Skellefteå, Sävar, Robertsfors och Byske.

Som huvudämne betraktades svarvning och träsnideri. Andra ämnen var hornarbeten, halmflätning och lövsågning samt borstbinderi. Man tillverkade även enklare möbler och korgar. Eleverna fördelades i två klasser, en undre med minimiåldern tolv år och en övre med elever äldre än arton år.

Umeå slöjdskola kom att betyda mycket för hemslöjdens utveckling i länet. Den bidrog till att väcka hembygdskänslan och stärkte pieteten för bondekulturen. Nackdelen för sällskapet var att verksamheten tog tid från dess huvuduppgifter. Slöjden konkurrerade starkt med intresset för mejerihanteringen. Försäljningen av skolans alster gick knackigt och gav usel inkomst. Ferdinand Unander varnade: "[...] ännu återstår den stora realisationen om många producera i många socknar [...] måste marknaden sökas utanför länet [...]. Producera mycket och billigt är dagens lösning." Den framväxande industrialismen var således den stora konkurrenten.

1899 anordnades, enligt initiativ av Axel Westfeldt 25 år tidigare, gemensam utställning för de tre nordliga länen, där inte minst "den manliga slöjden" väckte intresse. Umebladet skrev: "[...] att den befinner sig på en ståndpunkt, som utgör en heder för länets manliga befolkning, och över vilken denna kan känna berättigad heder [...] i stånd att bereda välstånd

och trefnad åt kommande släkten i ökande antal."

1892 anordnade sällskapet en slöjdkurs för folkskollärare för att den vägen höja det falnande intresset för slöjden. På 1890-talet bedrevs i Umeå endast en högre tvåårig kurs omfattande snickeri, svarvning och träsnideri samt teckning och linearritning. En slöjdinspektör besökte 1899 Centralslöjdskolan och var nöjd med det han såg och fann att betydande framsteg hade gjorts och att allmogens syn på slöjdens betydelse hade vidgats.

En mindre revolution inträffade 1902, när sällskapet anställde sin första kvinnliga slöjdlärarinna, Sia Svensson.

Anslag till slöjden uppgick 1904 till 8 500 kronor, varav 7 500 kom från Landstinget. På utgiftssidan kan noteras för "husslöjdens befrämjande" 4 400 kronor till slöjdskolor för gossar i länet och för dito flickor 7 800 kronor, samt till den "kringresande slöjdlärarinnan, lön och respengar" på 1 600 kronor. Tio år senare var hennes lön fortfarande densamma.

Det visade sig med åren att "Centralslöjdskolan" i Umeå endast lockade elever från den allra närmaste bygden. Då detta ansågs mindre tillfredsställande och då undervisningen var tämligen kostsam för sällskapet, beslutades 1914 att upphöra med verksamheten i byggnaden. I stället koncentrerade man sig på den ambulerande undervisningen, som fortsatte under många år framåt. En betydande insats för "husslöjden" gjordes av den år 1909 bildade Hemslöjdsföreningen. Efter vissa omdisponeringar av utrymmena användes slöjdskolan fortsättningsvis som kontor och där inrättades även bostäder.

Närmare om slöjdskolans verksamhet

Verksamheten i Slöjdskolan började i januari 1878. Undervisningen var indelad i en "lägre avdelning" för ynglingar 15–18 år med en kurslängd om två terminer och en "högre avdelning"

för ynglingar 18–25 år. Från och med 1883 var kurslängden fem terminer, senare förkortad till fyra. Kurserna började i mitten av januari med uppehåll vid påsk- och julhelgen. Sommarlov gavs från juni till mitten av september när höstterminen startade. Intagning av elever skedde vid varje terminsstart, i allmänhet mellan fem och tolv nya adepter.

Betyg gavs i ämnena snickeri, svarvning, korgmakeri, borstbinderi, ritning, praktisk färdighet, flit, uppförande. Betygsgraderna var godkänd, med beröm godkänd och berömlig och i ämnena flit och uppförande dessutom hedervärd. Stipendier kunde utdelas med belopp mellan 3 och 30 kronor. Lektionstiderna var 8–12 och 14–19 för den högre avdelningen och 8–12 och 14–18 för den lägre. Lördagar stängde man klockan 18. 1907 ansökte eleverna om att få sluta kl. 15 på lördagarna, men svaret blev nej.

Nedan ges exempel ur studerandelistan 1882:

Högre avd:

E U Kröger	Sävar	J Pettersson	Stöcksjö
A Jonsson	Umeå	J Jonsson	Holmsund
N Lundgren	Baggböle	J Svensson	Grubba
J Bäckström	Ängersjö	A Hedman	Umeå
J Boström	Umeå	K Andersson	Teg

Lägre avd:

A Hägglund	Ytterhiske	F Holmdal	Umeå
G Nordin	Umeå	N Danielsson	Wästerhiske
J Solander	Grubba	P Teglund	Öhn
O Norstedt	Umeå	M Lundmark	Ytterhiske
J Mören	Öhn	H Åström	Amerika
W Krook	Burträsk	A Nilsson	Amerika
O Olofsson	Baggböle	A Pettrsson	Amerika
J Johansson	Amerika		

1880 ansökte lärare efter påtryckning från elever i det närliggande Kvinnliga Seminariet att få undervisa "fruntimmer" i lokalerna mellan 12.00 och 13.30 (lunchuppehållet). Svaret var nekande, men det stod lärare fritt att undervisa i den egna bostaden (i huset). Till höstterminen 1881 ansökte 40 kvinnliga seminarister om tillträde, men nekades intagning, då det skulle kräva stadgeändring. Läroverksynglingar (tio elever) beviljades tre timmars undervisning 2 ggr/vecka under sommaren. Sommaren 1882 gavs en kurs för tio folkskollärare.

Den s.k. "boden", där skolans alster var till försäljning, hyrdes ut till en arrendator. En återkommande arrendator var mamsell Johanna Stecksén.

En stenbrunn med träöverbyggnad anlades inne på gården. Ett uthus med bl.a. anordning för uppsamlande av slaskvatten och en pissoar uppfördes som gårdshus. Järnstaket mot gränden beställdes hos en smed i staden.

Eleverna var ålagda att sköta snöskottning, en mycket impopulär syssla.

En föreställning om innehåll och nivå i utbildningen kan fås av skolans deltagande i slöjdutställningar. I Sundsvall (se nedan) såldes det mesta medan det gick sämre i Lycksele.

Sundsvallsutställningen (1881):	Lyckseleutställningen (1895):
2 furumöbler, varav en fanerad	Toalettbyrå i valnöt
Ett par skogsstöttingar	Satsskänk i furu
med skacklar	"småsaker"
2 par lokar	
Div. husgerådssaker	
Några sparkare och skottkärror	
2 st krocketspel	
1 brickbord	
Hornarbeten	
Svarveriarbeten	
Trappstol	

Barnstol
Liten amerikansk gungstol
Korgmakerier
Borstbinderi och träsniderier

Ett återkommande problem var att sälja alla alstren i boden. Man tvingades då och då att realisera. Klagomål förekom på försålda möbler, t.ex. rådman Schildts spegelbord som måste repareras.

Ritlektionerna var impopulära. Det förekom ständiga klagomål på skolk. Entusiasmen bland lärarna kanske inte var så uttalad med tanke på den usla lönen. Ritlärare C.F. Sandgrens lön var t.ex. 1,50/timme. Intresset för korgmakeri och borstbinderi var svagt och lades snart ner. Lärarna är anonyma i styrelsens protokoll. Enda gången de syns med namn är vid ansökan om ledighet över helgerna vid årsskiftet eller under sommaren.

Två av rummen på övre våningen hyrdes av "tekniska skolan", som var en kommunal skola. En av dess lärare, lektor Pahl, föreslog sammanslagning av enheterna. Efter seriös prövning beslöts att inte slå samman dem, då statsbidrag utgick till båda enheterna och man befarade att bidraget skulle komma att minskas vid en sammanslagning.

Ett ödesdigert år för Umeå är – som bekant – 1888, brandåret. I februari behandlade man i styrelsen klagomål från grannar över att skolans skorsten spred gnistor över kringliggande fastigheter. Därför beslöt man att mura om och byta kaminer. Det var ju gnistor som antände staden den där junidagen, fast vi inte vet varifrån de kom, knappast dock från skolan som var stängd över sommaren.

I den lokalbrist som uppstod efter branden gällde det att ta till vara de möjligheter som fanns väster om Renmarksbäcken, där staden inte brunnit och där slöjdskolans hus var beläget. Större delen av skolan hyrdes ut till apotekare Pettersson

som stannade till maj 1890. Lärare Bodén sades upp med fyra månadslöner, då det inte skulle bli någon lägre kurs och den högre avdelningen beräknades börja först i mitten av november. Elementarläroverket hyrde "modellrummet" och tekniska skolans två rum, föreståndare Åströms sal och lilla slöjdsalen. Källarmästare Jonsson idkade "källarrörelse" i en av salarna.

Inte förrän 1891 lämnade Pettersson lokalerna helt och skolan kunde bedrivas som före branden.

Ett fåtal elever skildes från skolan. Orsakerna var antingen sjukdom, ekonomiska problem, missbruk av alkohol, emigration eller värvning till det nya Dragonregementet . Två elever uppmanades sluta på grund av att deras "anlag för slöjd [var] minimala".

Av protokollen framgår att fr.o.m. 1907 minskar intresset för skolan både från styrelsens sida och från elevernas. Detta år byts stora delar av styrelsen ut och följs av korta engagemang. Kurslängden kortas mot slutet ner till två år, senare till ett år. Det sista protokollet är skrivet den 20 december 1913 och innehåller endast avgångsbetyg för tio elever.

En epok tog slut. Folkskolans slöjdundervisning var tänkt att ersätta bristen på annan undervisning.

Slöjdskolans byggnad

Arkitekt för Slöjdsskolans byggnad var F.R. Ekberg. Huset är byggt i stående timmer och försågs med utvändig revetering, som troligen "fästes" på träpluggar i stockarna. Reveteringen blev ett problem redan tidigt, då den började lossna. Detta kan inte ha varit oväntat, då konstruktionen med stående stockar aldrig riktigt "stannade" på samma sätt som liggande stockar gör efter en tid av sättning. 1894 beslöt man sig för att riva bort reveteringen och ersätta den med panel, men det kom att dröja till 1896, innan den var målad och klar på plats.

Bild 1. Slöjdskolan i Umeå. Fotot taget före 1896, då fasadernas revetering ersattes med träpanel. Bild: Västerbottens Museum.

Rum på övervåningen hyrdes ut till lärare vid det intilliggande seminariet. Kaminer och rökgångar och murningar var ett återkommande problem. Det var svårt att hålla varmt om vintern. Extra dörrar och isoleringar sattes in. Omläggning av golv och tätningar företogs. Grannar klagade över gnistregn över omgivningen, troligen från spåneldning.

Byggnaden är fasad i gathörnen enligt den tidens bestämmelse, taket valmat och det hela vilade på hel stenfot. Grunden ändrades 1914 i samband med att man drog in centralvärme från en vedeldad panna i en partiell källarvåning på gårdssidan, där man även fick utrymmen för lager. 1935 grävde man ur för en hel källarvåning.

Enligt f.d. länsantikvarien Karin Eriksson, som för övrigt klassar byggnaden som en av stadens allra mest sevärda, täcktes taket ursprungligen av papp. I samband med att telefonnätet byggdes ut i Umeå behövde Telestyrelsen sätta upp en så kallad "telefongalge" för ledningar på taket. Då skadades papptaket och de redan förekommande läckagen blev nu

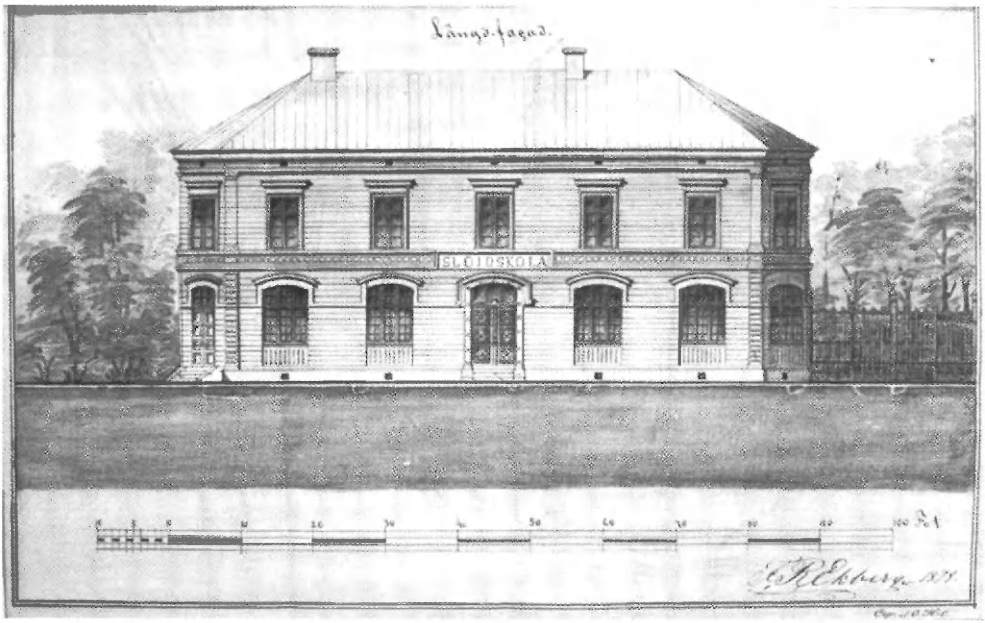

Bild 2. Akvarellritning till Slöjdskolans fasad av F.R. Ekberg 1879. Bild: Västerbottens Museum.

allvarliga. Efter en resultatlös konflikt om ersättning för läckaget byttes pappen ut mot plåt.

1904 byggdes, efter ritningar av G.A. Pettersson, de två trapphusen på gårdssidan, vilka 1928 förenades med en veranda i schweizerstil.

Invändigt har fastigheten varit föremål för åtskilliga förändringar beroende dels på ändrade verksamheter, dels på tekniska förändringar och anpassning till nya tider. Ett genomgående problem var uppvärmningen. Huset var kallt och dragit och fast man försökte täta fönster och dörrar så kunde inte kaminerna hålla varmt, trots att man eldade upp 40 kbm björkved per år. Centralvärmeanläggningen med radiatorer medförde en bättring. Några år senare blev det ändå nödvän-

Bild 3. Fasad mot Storgatan. Bild: Lassi Fordell.

digt att avlägsna de kvarvarande kaminerna och mura in kakelugnar, i vissa fall veritabla konstverk.

Sedan verksamheten vid slöjdskolan upphört 1914, kontoriserades utrymmena alltmer och det inreddes lägenheter i huset.

Hushållningssällskapet, Egnahemsnämnden, Elektroskandia och Kursverksamheten, en del med bostäder för tjänstemän, var några av de tidiga hyresgästerna. 1922 togs butiken i hörnet mot Slöjdgatan bort liksom mittingången och därmed förändrades exteriören.

1946 revs gårdshuset och i stället byggdes grannfastigheten längs Slöjdgatan efter Denis Sundbergs ritningar. Sedermera har de två fastigheterna fått ett gemensamt trapphus, som till största delen består av glas. Sammanbindningsgången har fått

Bild 4. Exempel på utsökta detaljer i fasader. Bild: Lassi Fordell.

en lyckad utformning, som på intet sätt minskar slöjdskolans nimbus.

Vem som är arkitekt för panelen är osäkert. På den ritning

som åtföljde byggnadslovsansökan finns huvuddragen till en panelad fasad, men enligt det äldsta fotot kläddes den i stället av revetering, möjligen kan viss panel spåras.

I byggnadsnämndens arkiv kan inte ritningar till den senare utvecklade panelen återfinnas. Några år innan panelen sattes upp, alltså före 1889, inkallades den nya stadsarkitekten Fredrik Olaus Lindström för att gå igenom fastigheten och lämna förslag till förbättringar. Förslaget kom efter bara ett par månader, men dess innehåll finns inte bevarat. Då reveteringen fortsatte att flagna beslutades, som tidigare nämnts, år 1894 att panela fasaderna. C.Fr. Sandgren arbetade på Slöjdskolan som ritlärare. Han anlitades vid den tiden som husritare i andra sammanhang och kan mycket väl ha fått uppgiften att rita panelen. Vid samma tid klagade han på att lönen var liten och att han hade ekonomiska problem. Det är mycket sannolikt att han är kreatören, mer sannolikt än att Lindström är det. Den sistnämnde hade minst sagt fullt upp med ett antal stora uppdrag i staden efter branden: rådhuset, kyrkan, riksbankshuset och annat.

Karin Eriksson påpekar att Slöjdskolans utformning har klassiska drag med anpassning till träarkitektur. Arbetsverktygen var holkjärn, lövsåg, borrar och svarv i stället för murslev och mejsel. Men de klassiska attributen finns där, såsom pilastrar med både sockel och kapitäl. Fönstrens konsoler liknar stenhusens men ändå inte helt. Utsmyckningen ovanför bottenvåningens bredare fönster kunde lika gärna vara gjorda i sten eller puts, men nu är de i trä. Likadant är det med diamant- och tandlisterna. Så kan man fortsätta genomgången av formerna och beundra och förvånas. Karin Erikssons sammanfattande åsikt om Slöjdskolan: en av Umeås vackraste byggnader!

Källor och litteratur

Arkiv

Folkrörelsearkivet: Hushållningssällskapets Slöjdskola/Protokoll.
Umeå kommun: Byggnadsnämndens arkiv.

Litteratur

Enander, Bo, *Västerbottens Läns Hushållningssällskaps historia 1814–1931*. Uppsala 1933.
Eriksson, Karin, *Studier i Umeå stads byggnadshistoria*. Umeå 1975.

Muntlig källa

Intervjuer med Karin Eriksson våren 2007.

SIV REHN

Från Gumboda hed till Vännäs läger

Västerbottens regementes marschrouter via kustlandsvägens gästgiverier vid sekelskiftet 1900

Inledning

Under mer än två hundra år hade soldater från de västliga, södra och norra delarna av länet marscherat långa sträckor för att nå den militära övningsheden vid kusten sju mil norr om Umeå. När så verksamheten för Västerbottens infanteriregemente flyttade från Gumboda hed till Vännäs läger i slutet av 1890-talet, förkortades transportvägarna för många. Andra delar av det stora infanteriregementet fick nu marschera kustlandsvägen söderut till den nya plats där övningarna skulle äga rum.[1]

Beslutet att flytta regementets övningsverksamhet till en ort nära den nybyggda stambanan var en oundviklig följd av att man hade att handskas med allt större grupper beväringssoldater. Beväringssystemet, som sedan år 1812 kompletterat svenska regementens indelta soldater, hade utvecklats. Utbildningen hade förlängts och landets beväringar blev under 1880- och 1890-talet allt fler. Man insåg snart att närheten till den moderna järnbanan var nödvändig för att kunna förflytta och nyttja de växande enheterna.[2]

Runt om i Europa utvecklades moderna massarméer och

Bild 1. Järnvägen, det nya transportmedlet, gav möjlighet till snabba förflyttningar, men underlättade även de årligen återkommande transporterna för övning och utbildning. På bilden poserar några av regementets officerare intill den nybyggda järnvägsstationen i Vännäs. Andre mannen från vänster, Nestor Aspgren, var chef för Västerbottens regemente 1902–1907 (Bildarkivet, Västerbottens museum).[5]

även i Sverige kom man efter decennier av debatterande och utredande att välja en pliktlag för att kalla landets unga män till soldatutbildning. Indelningsverket avvecklades och med 1901 års lag om allmän värnplikt kom beväringarna, eller – som man numera kallar dem – de värnpliktiga soldaterna, att utgöra grunden för den svenska krigsmakten.[3]

Endast några år efter flytten från Gumboda till Vännäs skulle alltså de indelta soldaterna inte längre ingå i länets infanteriregemente. När man hösten 1897 lämnade heden i Gumboda och sommaren därpå inledde de första övningarna i det provisoriska lägret i Nyby/Vännäs, återstod endast några års tjänstgöring för de indelta knektarna. Tre år senare kom

den nya lagen. År 1908 var merparten av det indelta manskapet avvecklat.[4]

Beväringar från bland annat Lycksele, Sorsele och Vilhelmina hade tidigare haft upp till tio dagars marsch för att nå heden i Gumboda. De soldater som hörde hemma i Bygdeå och Nysätra kompanier kunde emellertid nå heden inom ett dygn. Flytten till Vännäs läger innebar att soldater från inlands- och fjällkommunerna fick något kortare marschväg, men soldaterna från det tidigare övningsområdet vid kusten fick nu använda ett par dagar för att ta sig till den plats där regementets årliga sommarövningar skulle äga rum.[6]

Hur såg dessa marscher ut? Vilken typ av transporter användes? I denna artikel beskrivs marscherna längst kustlandsvägen norr om Umeå och några av de gästgiverier som den militära personalen använde sig av på sträckan mellan den gamla övningsheden och det nya lägret i Vännäs.

Militära vägtransporter, en bakgrund

Det var överhetens representanter, inte bygdens bönder och hantverkare, som hade behov av framkomliga vägar och ett fungerande logi- och transportsystem i landet. För domarens tingsturer och prästens husförhörsresor behövdes framkomliga vägar, men även hotet om krig och kronans militärtransporter krävde nya vägar och bättre underhåll av de gamla.[7]

Alla som reste i kronans tjänst hade länge rätt till fri skjuts och gästning. Denna så kallade "kronoskjuts" innebar att bönderna utan ersättning tvingades transportera krigsmateriel och krigsfolk. Dessutom var bönderna skyldiga att stå för "kungsskjutsen", som omfattade kungahuset och hovets medlemmar, samt "fångskjutsar".[8]

Kronoskjutsen innebar framförallt att bönderna skulle transportera truppens materiel, persedlar och proviant. Solda-

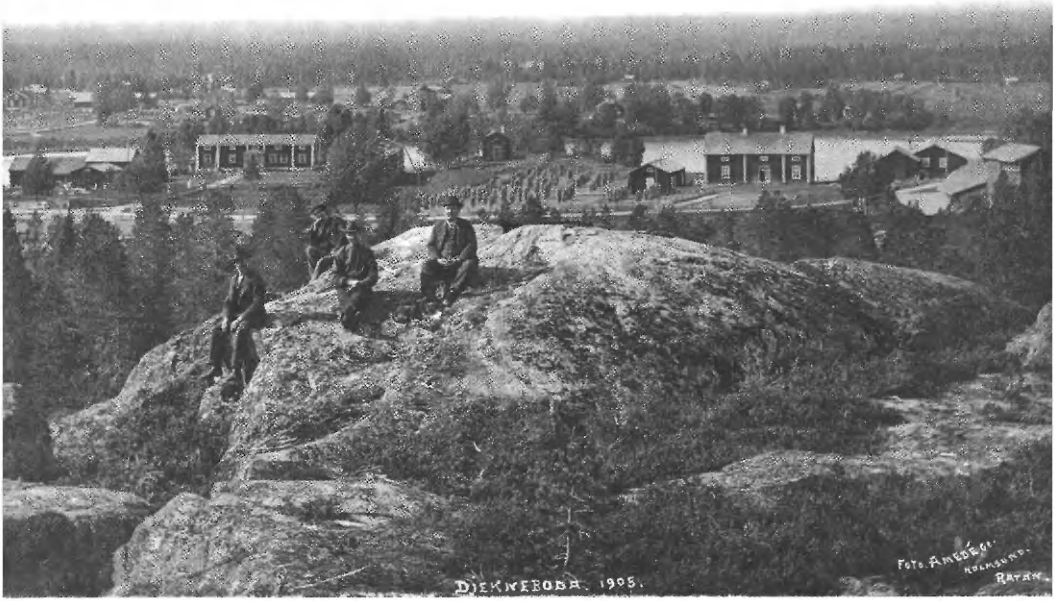

Bild 2. Vy över Djäkneboda år 1905. Bakom de tre männen kan man (något till vänster) se gästgiveriet. Fotoägare Erik Danielsson, troligen son till den då verksamme gästgivaren F.D. Danielsson (Bildarkivet, Västerbottens museum).

Bild 3. Gästgivargården fotograferad våren 2007.

terna behövde vanligtvis inte några transportmedel, då man sedan gammalt menade att en frisk soldat inte skulle åka eller rida, utan ständigt marschera. I brådskande fall, när så kallad "marche forcée" kommenderades, beställdes emellertid vagnar och kärror för såväl manskap som materiel.[9]

Inledningsvis verkställde allmogen skjutsningen utan betalning, men år 1689 beslutades om viss ersättning. Bönderna upplevde emellertid skjutsningsbestyret som ytterst betungande och protester och vägran förekom. Vägran att genomföra ålagda skyldigheter bestraffades vanligtvis med böter.[10]

I samband med 1878 års stadga om skjutsväsendet fastställdes att kronoskjutsen i fredstid inte längre skulle användas om inte krig stod för dörren.[11]

Gästgiverier som rast- och samlingsplatser

När man idag reser sträckan Gumboda–Umeå och följer gamla kustlandsvägen genom byarna Sikeå, Rikleå, Djäkneboda och Sävar, återfinner man alltjämt de byggnader som vid förra sekelskiftet hyste traktens gästgivare. Sveriges äldsta vägkarta från 1742, samt en tryckt resehandbok daterad 1776, visar att redan då fanns gästgiverier i byarna Rikleå, Djäkneboda och Sävar. Gästgiveriet i Sikeå är emellertid av betydligt senare datum, men tidigare forskning visar att byggnader i byn användes som nattkvarter för marscherande soldater på väg till Gumboda hed under såväl 1880- som 1890-talet.[12]

Gästgivargårdar användes flitigt vid militära transporter och övningar inom kustområdet. De nyttjades även som samlingslokal vid beväringsmönstringar och likvidationsmöten samt vid andra typer av sammankomster eller festligheter. Gästgiveriet var en viktig inrättning och staten försökte därför locka lämpliga intressenter genom att erbjuda frihet från hemmansskatt, fritagning från rotering och rätt att behålla

upp till fyra drängar även under ofredstider. Dessutom hade gästgivaren ensamrätt på att sälja öl, vin och brännvin inom två mils radie, vilket kunde ge betydande inkomster.[13]

Men med uppdraget följde även skyldigheter. Utöver lämpligt belägen och tillräckligt stor gård krävdes viss utrustning för den skjutsningsanstalt som vanligtvis var knuten till gästgiveriet. Den utrustning som var föreskriven under 1800-talets sista decennier finns beskriven i Kungl. Befallningshavandes kungörelse daterad den 1 maj 1879. Enligt denna skulle ett "[...] bättre hjuldon med säte, fjedrar, stoppad dyna och fotsack af läder eller vattentät tyg samt en bättre släde med stoppad dyna och fotsack eller fäll" finnas tillgänglig.[14] Antalet hjuldon skulle motsvara det för skjutsanstalten föreskrivna antalet skjutshästar.[15]

När länsman Wahlberg i Bygdeå (se Bild 8) skrev till kronofogde Hansson i mars 1895 beträffande verksamheten vid Djäkneboda och Rikleå gästgiverier, ville han föreslå vissa förbättringar. Vid båda skjutsanstalterna – som framförallt under maj månad passerades av många militärbefäl på resa till övningar på Gumboda hed – skulle det enligt regelverket finnas två enbetsåkdon (vagn dragen av endast en häst) på hjul med säte och fjädrar. Wahlberg menade emellertid att tiden nu kunde vara inne för att de båda bättre hjulåkdonen som fanns vid gästgiverierna inom hans distrikt borde kunna bytas till fyrhjuliga! Sannolikt ansåg länsmannen att de regementsofficerare som reste från Umeå upp till övningsheden borde erbjudas respektabla och mer bekväma transportmedel.[16]

Officerarna passerade alltså kustlandsvägens gästgiverier i maj månad och kort därefter var det dags att förbereda mottagandet av de marscherande soldater som samlats i Ytterhiske utanför Umeå stadskärna inför den sista etappen upp till Gumboda hed. Medan man under 1880- och 1890-talet ännu marscherade från Umeå *mot* Gumboda, gjordes under den sista marschetappens cirka sju mil två eller tre övernattningar

Bild 4. Innertavle år 1910. Officerarna Scherdin, Forsgren och Uggla samlade utanför den tidigare gästgivargården, troligen i samband med någon fälttjänstövning (Bildarkivet, Västerbottens museum).[22]

vid de gästgiverier man passerade. Troligen innebar de rastande soldatgrupperna goda inkomster för gästgivarna, men samtidigt kunde soldathorderna ställa till bråk och slagsmål. Rivalitet mellan beväringar från olika delar av länet resulterade i handgemäng som befälet inte alltid kunde stävja.[17]

När länsstyrelsen utannonserade ny entreprenörperiod 1882, fick man inte in några anbud för Djäkneboda och Rikleå gästgiverier. Sannolikt hade besöken av de nu allt större beväringsgrupperna betydelse. Så småningom lyckades man emellertid få hemmansägare Johan Edström att acceptera de ekonomiska villkoren för att driva gästgiveriet i Djäkneboda under perioden 1883–1887 och – under samma tidsperiod – kontrakterades Johan Nordström som gästgivare i Rikleå. År 1887 tvingades länsstyrelsen och landstinget, som stod för ekonomiskt stöd av gästgiveri- och skjutssystemet, att införa

ett särskilt bidrag för att få verksamheten vid de båda gästgiverierna att fungera. Under åren 1893–1897, alltså under de fyra sista år som soldater marscherade mot heden i Gumboda, var sergeanten Erik Söderström, boende i Öndebyn i Bygdeå församling, förordnad som gästgivare i såväl Djäkneboda som Rikleå. Sannolikt fann man ingen annan lösning än att anlita en person med befälsrätt för att klara sommarveckornas besök av marscherande soldater.[18]

När länsman Wahlberg i maj 1902 återigen skriver till kronofogde Hansson verkar situationen ha stabiliserats. Wahlberg konstaterar att sedan lägerplatsen för Västerbottens regemente flyttat var behovet av skjuts nu mer jämt fördelat över årets samtliga månader.[19]

Marschrouter mot Vännäs läger

Försommaren 1898 gick den första marschen mot Vännäs och kantoneringslägret längs med landsvägen i Nyby samhälle.[20] Den marschroute som upprättades av regementsledningen fastställdes av landshövdingen. Arkiverade handlingar visar att direktiven omfattade såväl manskap som materiel.[21]

Första veckan i maj samlades ett underbefäl, en sjukvårdssoldat, femton meniga soldater och ett spel, samtliga ingående i Bygdeå kompani, i Innertavle där man upprättade nattkvarter.[23] Klockan sex på morgonen dagen därpå marscherade hela styrkan mot järnvägsstationen i Umeå för att samma förmiddag gå ombord på "det blandade tåget" med beteckning 288 som förde dem till Vännäs.[24]

Dagen dessförinnan hade en grupp bestående av två underbefäl och tjugotvå meniga ur Nysätra kompani samlats vid gästgiveriet i Sävar för övernattning. Morgonen därpå marscherade man kustlandsvägen via Innertavle till Umeå. Samma eftermiddag förde det blandade tåget nr 290 soldaterna till

Vännäs. Nattkvarter slogs intill järnvägsstationen och påföljande morgon tågade man, troligen tillsammans med soldaterna från Bygdeå, den sista biten mot kantoneringslägret i Nyby samhälle.[25]

När man i augusti månad samma år skulle samlas för regementsmöte följdes samma procedur. Soldater och officerare ur

Bild 5. Vaktstyrkan vid kantoneringslägret i Nyby/Vännäs troligen år 1899. Lägret bredde ut sig på ömse sidor om landsvägen längs Ume älvs norra strand från gårdsgrupperna vid Nyby folkskola och väster ut till gårdarna omkring Nyby småskola. Även gårdarna på sandåsen närmast älven, väster om järnvägsbron, omfattades (Bildarkivet, Västerbottens museum).[26]

Bygdeå kompani samlades i Innertavle och manskap ur Nysätra kompani drogs samman i Sävar. Därefter marscherade man till Umeå där järnvägstransport till Vännäs vidtog. Samtidigt samlades soldater från Holmsund och Umeå, tillhörande livkompaniet, i Brattby och beväringsmän från Vännäs och Degerfors socknar vid gästgivargården i Vännäs.[27]

Bevarade noteringar från länsmannen i Bygdeå distrikt sommaren 1899 visar att den materiel som vanligtvis förvarades i kompaniets trossbod transporterades på samma sätt som när kronoskjuts användes, men nu betalade man för sig! Fyra skjutshästar med enbetsåkdon samt fyra hästar utan åkdon beställdes för transport av munderingspersedlar och tomma ammunitionsvagnar söderut till den nya övningsplatsen. De beställda hästarna och åkdonen skulle inställa sig vid Bygdeå kompanis trossbod i Skinnarbyn/Bygdeå för att i första hand skjutsa till Innertavle, eventuellt med skjutsombyte vid Sävar gästgivargård. Här beställdes så ytterligare hästar för vidare färd mot Vännäs.[28]

År 1900 kunde regementet lämna kantoneringslägret och flytta in i nybyggda baracker, stabs- och bostadsbyggnader. Arkiverade handlingar från samma år visar att järnvägstransporter blev allt vanligare och samtliga kompanier kunde nyttja det nya kommunikationsmedlet del av eller hela sträckan fram till övningslägret. Skellefteå och Byske kompanier marscherade till Bastuträsk järnvägsstation och Lövånger och Burträsk kompanier samlades vid järnvägsstationen i Åsträsk inför den vidare transporten ner mot Vännäs. Även vid Jörns järnvägsstation samlades soldater. Här var det manskap från Byske och Jörns socknar som dragits samman inför tågtransporten söderut.[29]

I de södra delarna av länet användes Nyåkers järnvägsstation. Här samlades beväringsmanskap från Övre Nyland, för vissa grupper med gästgivargården i Bjurholm som etappmål.[30]

Gustav Adolf Häggström (född 1880) berättar i en intervju inspelad hösten 1974 om tågresan till Vännäs, där han gjorde sin exercis åren 1901–1902. Häggström hade tillsammans med övriga värnpliktiga i trakten samlats på stationen i Nyåker där en löjtnant väntade. Denne hade rest från Vännäs till Nyåker för att hämta soldaterna. Efter avslutad utbildning skulle samme löjtnant följa med tillbaka, men då hotades han med stryk. Under utbildningstiden i Vännäs hade löjtnanten nämligen "varit dum", berättar Häggström. Löjtnanten lejde en befälskollega som följde soldaterna på återresan.[31]

Gästgiverier som rastplats vid fältövningar

Gästgiverier användes som rast- och samlingsplats inte bara i samband med militär trupps marsch till och från övningslägret utan även i samband med fältövningar i området. Emil Sandberg (född 1905), son till gästgivare Lorenz Sandberg i Sävar, minns mycket väl när det kom en tropp dragoner ridande till gästgivargården för att stanna över natten. Detta var troligen vintern 1909 eller 1910. Hur stor styrkan var kommer den vid intervjutillfället 74-årige Sandberg inte ihåg, "... men det låg väl tre officerare inne i ett av gästrummen i gästgiveriet och mannarna låg ute i en stor rundloge". Hästarna hade så långt det fanns plats hysts in i stallet.[32]

"Jag minns att det var hemskt kallt" berättar Sandberg och de besökande var klädda i tjocka vinterpälsar. De som legat ute i logen fick komma in på morgonen och värma upp sina smörgåsar i järnspisugnen. Smörgåsarna bestod av mjukt bröd med tjocka ostskivor.[33]

Även gästgiveriet i Djäkneboda finns omnämnt som en viktig plats i samband med militära fältövningar norr om Umeå. I april 1912, i samband med en översyn av länets skjutsväsende, uppgav mästerlotsen Teodor Edstedt från Ratan, att vid

Bild 6. På mässverandan, Vännäs läger år 1901 (Bildarkivet, Västerbottens museum).

samtliga fältövningar som förekommit norröver hade gästgiveriet i Djäkneboda alltid varit marschstation och därför viktigt för den militära verksamheten.[34]

Bevarandet av gästgiveriet var av betydelse även för den militära beredskapen till sjöss. Inte mindre än tre lotsdistrikt, nämligen Bredskär, Ratan och Bjuröklubb, sammanstrålade i Ratan och lotsar från dessa platser behövde ofta skyndsamt färdas till och från sin station. Skjuts behövde därför kunna beställas, dag som natt, från gästgivargården. Det förekom även att lotsar från andra än ovan nämnda lotsplatser blev landsatta i Ratan. Enligt Edstedt måste alla, för att kunna sköta sin tjänst, kunna ha häst tillgänglig vid påkallande. För att detta skulle kunna fungera hade lotsarna nu egen telefonlinje mellan Ratan och Djäkneboda gästgivargård, en linje som

tack vare telefonföreståndaren i Ratan hölls öppen både natt och dag. I Skinnarbyn/Bygdeå, dit man eventuellt planerade att flytta gästgiveriet, var telefonlinjen öppen endast mellan klockan 9 och 2 under förmiddagar och mellan 4 och 7 eftermiddagar, vilket gjorde det omöjligt att rekvirera häst under andra tider.[35]

Med hänvisning till ovanstående synpunkter förordade mästerlotsen Edstedt att gästgiveriet i Djäkneboda skulle få vara kvar. Så blev även fallet, men endast för ytterligare ett par år.[36]

Maltdrycker för marscherande soldater

Gästgiverier har sedan gammalt ofta förknippats med krogverksamhet, sannolikt på grund av den tidigare bestämmelsen om att gästgivare hade ensamrätt på brännvinsförsäljningen inom en tvåmilsradie. Den betydligt stramare alkoholpolitik som utvecklades i mitten av 1800-talet kom emellertid att ändra på detta. År 1860 stoppades husbehovsbränningen och under samma period förlorade flertalet gästgivare sin brännvinsutskänkningsrätt.[37] Med den nya stadgan om skjutsväsendet som kom år 1878 fastställdes att gästgivare endast var "... berättigad att vid eller utom måltider till vägfarande försälja maltdrycker på stället".[38] Även denna ölförsäljning kunde förbjudas om "oordning dervid förekommer".[39] I vissa fall kunde emellertid gästgivaren ha beviljats tillstånd att utskänka brännvin på gästgiveriet, men då hade denne att följa de bestämmelser som reglerade denna hantering.[40]

Under åren runt sekelskiftet 1900 var brännvinsförsäljningen i länets städer upplåten åt speciella bolag med redovisningsskyldighet till länsstyrelsen. I Umeå fanns några krogar med fullständiga rättigheter, men sedan stadshotellet (Stora Hotellet) färdigställts 1895, var hotellet under en period den

Bild 7. Ett ryttarförband troligen från Norrlands dragoner, K 8, (senare K 4) rider uppför Gökbacken i Skinnarbyn/Bygdeå (Bilden förmedlad av Sven-Olof Hägglund, fotosamlingen Bygdeå församling).

enda lokal som tillhandahöll destillerade drycker.[41] Till hotellet var även stadens gästgiveriverksamhet knuten.[42]

På landsbygden fanns ytterst få krogar. Den som färdades kustlandsvägen mellan Umeå och Skellefteå passerade endast ett gästgiveri med krog, och det var beläget i Nybyn/Ånäset, knappt sex kilometer norr om Gumboda hed. Vägsträckan mellan den militära övningsheden och krogen kallades "vägen till Samarkand" av 1890-talets unga officersvolontärer.[43]

Rätten att sälja öl och eventuellt andra spritdrycker hade sannolikt stor ekonomisk betydelse för många gästgivare och tillvägagångssätten att få in denna extra slant var många.

Gästgiverskan Lotta Wännström (född 1844) i Bursiljum, Burträsk socken, sålde öl på flaska till de beväringar som rastade vid gästgiveriet på väg mot Gumboda hed. Hon tog hem öl från bryggeriet, berättar Hulda Sundkvist (född 1890), och tappade upp drycken i kvartersflaskor. Barnen i byn tyckte det var roligt att hjälpa henne och de fick ofta korka flaskorna sedan gästgiverskan fyllt dem. När de marscherande solda-

terna på väg mot heden stannade och vilade "...då satt alldeles fullt på gårdsplanen", berättar Hulda, "med beväringar från alla håll och kanter". Det pris soldaterna fick betala uppskattar Hulda till ungefär 15 till 25 öre per flaska.[44]

Det var för befälet inte obekant att marscherande soldater kunde skaffa sig öl och även starkare varor längs vägen till och från övningsheden. I författarens bok *Gumboda hed, den indelte soldaten, verksamheten och bygden* (Probus 2007) beskrivs hur överförfriskade soldater vid några tillfällen fick fraktas med sjukhäst för att de skulle kunna ta sig åter till hemorten. Även under ångbåtstransport mellan Holmsund och Gumbodaholmen förekom spritförsäljning.[45]

Om man inte som gästgivaren hade rätt att sälja maltdrycker till de förbimarscherande soldaterna längs vägen fanns andra möjligheter. Man kunde söka tillstånd för servering vid lägret. Bland bevarade brev i landskansliets arkiv finns noterat att bryggeriägaren O. Nordin från Örnsköldsvik hade sökt tillstånd för försäljning av maltdrycker m.m. på Vännäs läger sommaren 1898. Även Matilda Pihlgren, 26 år och hemmahörande i Umeå, samt Elfrida Lampa från Stockholm hade sökt och erhållit tillstånd för försäljning denna sommar. Samtidigt fanns det – enligt arkiverade handlingar – personer som obehörigen försålde bland annat kaffe och läskedrycker. Kommersen var stor och kronolänsmannen var bekymrad över att det vare sig vid kantoneringsplatsen eller i kyrkbyn fanns något häkte där man kunde placera eventuella bråkstakar.[46]

Gästgivarens utskänkningsprivilegium

Gästgivarens rätt att sälja öl gällde endast till de resande som passerade gästgivargården. Någon allmän krogrörelse fick inte förekomma. När därför handlanden Sandberg i Nyby/Vännäs, vars rörelse huvudsakligen var baserad på maltdrycker, ansök-

te om entreprenad för gästgiveri- och skjutsverksamheten i Nyby/Vännäs under åren 1893 till 1897, bedömdes denne som högst olämplig. Det blev i stället bagaren Nils Peter Johansson som fick kontraktet i det nyetablerade stationssamhället.[47]

Noteringar om ytterligare ett antal gästgivare längs kustlandsvägen i länet visar hur man på olika sätt kunde tänja på regelverkets bestämmelser för att maximera inkomsterna. I juli 1902 lämnade den tidigare gästgivaren i Afva J.P. Bäcklund lägsta anbudet med 2 kronor och 50 öre för kommande entreprenörsperiod, men då Bäcklund stod under åtal för tredje resan olaga försäljning av spritdrycker, bedömdes han som icke lämplig. Sex år senare återkommer han emellertid som gästgivare i Afva, nu för perioden 1908 till 1912.[48]

I Djupvik utanför Umeå hade utskänkningsprivilegiet fått avgörande betydelse för viljan att driva skjutsverksamheten. I ett brev till kronofogde Hansson framhöll länsmannen M.A. Rönnberg att Johan Boman, tidigare gästgivare men målare till yrket, ansökt om skjutsningen bara för att de anhöriga skulle få behålla ölförsäljningsrättigheten i Djupvik "[...] som hittills lärer kunnat äga rum endast emedan skjutsstation varit förlagd hos Boman".[49] Det blev nu inte Boman som fick entreprenadkontraktet utan bagarmästare Frans August Thillman. Boman bedömdes sakna de egenskaper som krävdes för att driva verksamheten.[50]

År 1911 utfärdades en ny stadga om skjutsväsendet i landet. Med denna upphävdes de sista resterna av de tidigare gästgivarfriheterna och utskänkningsprivilegiet försvann.[51] I början av september samma år väcktes åtal mot gästgivare F.D. Danielsson i Djäkneboda. Målet, med kronolänsmannen Ludvig Wahlberg som åklagare, gällde överskridande av rättigheten till maltdrycksutskänkning under åren 1910 och 1911. Danielsson hade sålt öl under söndagar, vilket stred mot bestämmelserna. Dessutom var detta tredje gången som gästgivare Danielsson stod åtalad för samma brott. Han hade tidi-

Bild 8. Länsmannen i Skinnarbyn/Bygdeå Ludvig Wahlberg, tillika åklagare i målet mot gästgivare Danielsson i Djäkneboda. Wahlberg var den tjänsteman som för länsstyrelsens räkning ansvarade för och kontrollerade gästgiveri- och skjutsverksamheten inom sitt distrikt (Bildarkivet, Västerbottens museum).

gare – under åren 1903 och 1905 – åtalats och dömts till böter, vilket även denna gång blev den påföljd som rätten valde. Danielsson skulle böta sextio kronor, varav fyrtio kronor till åklagaren och tjugo till Bygdeå sockens fattigkassa.[52]

Danielsson, som köpte gästgivargården i Djäkneboda redan i augusti 1892, hade varit gästgivare sedan 1898, vilket kom att bli sammanlagt fjorton år. Året efter att häradsrätten för tredje gången fällt honom för brott skulle entreprenadkontraktet omprövas. Den tidigare gästgivaren Frans Daniel Da-

nielsson bedömdes nu som olämplig och uppdraget anförtroddes i stället hemmansägaren Johan Anton Backlund i samma by.[53]

Avslutning

Krav om bättre kommunikation och större och mer hygieniska förläggningsutrymmen för regementets soldater var några av de tyngst vägande skälen när beslutet att flytta övningsverksamheten från Gumboda till Vännäs fattades. Under de sista åren på heden norr om Umeå hade antalet sjuka och döda stigit oroväckande, men även under regementets första år i Vännäs drabbades man – enligt noteringar i regementsläkarens arkiv – av dödsfall. En soldat rapporterades avliden på grund av akuta hjärtproblem, en händelse som enligt läkaren dock inte väckte någon större oro.[54]

Även om några byggnader inte stod klara inom Vännäs läger, så fann man sig relativt väl tillrätta. Några bondgårdar och ett antal större logar hyrdes och dessutom användes de tält som varje kompani förfogade över.[55]

*

I denna artikel har bland annat transporterna till och från lägret beskrivits. Utöver själva stambanan kom även järnvägslinjen Vännäs–Umeå, som färdigställdes strax före sekelskiftet, att få stor betydelse för kommunikationerna i området och för staden och dess omgivningar.

Norrlands dragonregemente hade förlagts till Umeå, efter beslut av riksdagen 1894, och endast några år senare flyttade alltså länets infanteriregemente till Vännäs. Vistelsen i Vännäs blev emellertid inte långvarig. Lagen om allmän värnplikt innebar att soldatutbildningen utökades och kom att omfatta även vinterutbildning. Barackerna inom det nyuppförda läg-

Bild 9. Familjen Sandbergs gästgiveri i Sävar här på en bild från ca 1910–1915. Gården, med nuvarande adress Slöjdvägen 1, är idag delvis ombyggd. Trapphuset med punschverandan finns inte kvar (Bilden ingår i Gudrun Marnefelts privata fotosamling).

ret var inte byggda för att nyttjas under vinterhalvåret och sannolikt skulle de dessutom snart bli för trånga. Redan efter fyra år i de nya barackerna beslutades att kaserner, med tysk militär arkitektur som förebild, skulle byggas och de skulle ligga i Umeå. År 1909 flyttade regementet in i det nya etablissemanget och länets residensstad hade därmed två regementen.[56]

Stambanan och den nydragna järnvägslinjen mot kusten kom att påverka även gästgiveri- och skjutsväsendet inom denna del av länet. Ännu skulle det dröja några år innan bilismen slog igenom och definitivt gjorde skjutssystemet obehövligt. Systemet upphörde formellt 1933.

De gästgiverier som nu låg i anslutning till stambanan fick

ett uppsving och samtidigt minskade nyttjandet av gästgivargårdarna längs kustlandsvägen. När entreprenadkontrakten skulle omprövas passade man på att lägga ned eller om möjligt flytta de gästgiverier eller skjutsanstalter som hade låg beläggning till lämplig byggnad/gård nära närmaste järnvägsstation. Så kom exempelvis den tidigare skjutsanstalten i Vännäsby att dras in och gästgiveriet i Nyby/Vännäs fick sköta logi- och skjutsverksamheten inom området.[57] Även skjutsstationen i Brännland ifrågasattes. Allt färre beställde skjuts, men man beslöt trots det att inte lägga ner verksamheten utan flytta den till någon lämplig gård nära järnvägsstationen.[58]

Även längs kustlandsvägen norr om Umeå skedde förändringar. Det tidigare gästgiveriet i Sävar, där tre generationer inom familjen Sandberg sedan 1860-talet drivit gästgiveri- och skjutsverksamhet, hade upphört. I december 1910 anmälde kronolänsmannen att byte av gästgivargård ägt rum. De resande fick nu söka sig till en byggnad vid brofästet intill Sävarån (idag i Filadelfiaförsamlingens ägo), där den nye gästgivaren G.A. Lindgren (född 1881) drev verksamheten vidare.[59]

I samband med den entreprenadperiod som tog sin början den 1 januari 1914 genomfördes ytterligare förändringar längs kustlandsvägen. Gästgiveriet i Djäkneboda flyttades till Skinnarbyn/Bygdeå och gästgiveriet i Rikleå flyttades till Sikeå. Kronolänsmannen Wahlberg, som i ett par års tid föreslagit dessa förändringar, ville även att man samtidigt skulle stänga gästgiveriet i Gumboda och skjutsstationen i Grimsmark, men beträffade de senare fattades detta år inget beslut.[60]

Byborna längst kustlandsvägen såg allt färre soldater på marsch. Infanteriregementet hade flyttat till Umeå och de flesta soldaterna drogs samman vid närmaste järnvägsstation längs stambanan för transport till staden. I länets norra delar beordrades manskapet till järnvägsstationerna i Jörn och Bas-

tuträsk. För dessa soldater gick tågresan emellertid inte söderut utan mot Norrbotten och de nyetablerade förbanden inom Bodens garnison.[61]

Noter

1 Rehn 2007, 9–10 och 146–147.
2 Rehn 2007, 144.
3 Ibidem.
4 Rehn 2007, 146 och Ericsson 1983, 109.
5 Utöver museets bildtext se även Bennedich 1924, 275.
6 Rehn 2007, 37–40.
7 Lassila 1972, 98.
8 Ernvik 1974, 65–66.
9 Rehn 2007, 34–36.
10 Lassila 1972, 42.
11 Ernvik 1974, 66.
12 Rosengren 1979, 54 och Rehn 2007, 40.
13 Rosengren 1979, 74 och Ernvik 1974, 34.
14 Dessa uppgifter finns i många brev om överenskommelser, bl.a. i brev till kronofogde J.A. Hansson (nr 105) 1895. Gästgiveri och skjutsväsende (1845–1896) F III:1 Kronofogdens i Umeå Fögderi Arkiv.
15 Ibidem.
16 Brev daterat 23 mars 1895. F IIIb:1.
17 Rehn 2007, 37–43.
18 Uppgifterna är hämtade ur ett antal brev och kontrakt: Brev till kronofogden daterat 22/4 1882, entreprenadkontrakt betrf Rikleå daterat 1 nov 1882, brev till kronofogden 4/7 1887, Erik Söderströms kontrakt för Djäkneboda (1893–97) daterat 1 nov 1892 samt samme mans kontrakt för Rikleå, brev daterat 22/4 1892. F IIIb:1.
19 Brev daterat 19/5 1902 (1897–1914) F IIIb:2. Gästgiveri- och skjutsväsende.

20 *Kantonering* avsåg i äldre tid en form av militär inkvartering.

21 Handlingar för perioden 1896–aug 1900 i F II:4. Handl ang försvaret och krigsmakten.

22 Denna byggnad finns alltjämt kvar. Ingegerd Karlsson i Innertavle har biträtt mig i sökandet efter rätt byggnad. Den har beteckning Innertavle 2:6 och kallas även "Bagarstugulängan".

23 *Spel* eller *spel i nummer* var en benämning på musikkårens personal av manskapsgrad.

24 Möte i Nyby 6–8/5 1898. F II:4.

25 Ibidem.

26 Denna beskrivning av lägrets lokalisering återfinns i Bennedich 1924, 247.

27 Möte i Nyby 6–8/5 1898. F II:4.

28 Notering beträffande Bygdeå kompani 15/8 1899. Länsman-landsfiskal Bygdeå distrikt. Marschrouter F VIII vol 1.

29 14–15/5 1900 F II:4 Handl ang försvaret och krigsmakten.

30 Ibidem.

31 Intervju med Häggström id-nummer BD 2144, DAUM.

32 Intervju med Sandberg, id-nummer BD 3301, DAUM.

33 Ibidem.

34 Protokoll 4/4 1912 (1897–1914) F III b:2 Gästgiveri- och skjutsväsende.

35 Protokoll 4/4 1912, Bilaga A.

36 Ibidem.

37 Den inledande delen av detta kapitel se Winter 2003, 55 samt Westerman 1983, 56–57.

38 SFS nr 18, 1878 års skjutsstadga, § 8.

39 Ibidem.

40 Ibidem.

41 Thelaus 1998, 38.

42 Landshövdingens 5-års berättelse (1896–1900) samt Eriksson 1975, 213.

43 Rehn 2007, 167.

44 Intervju med Sundkvist (acc 0475, BD 3882:1) DAUM.

45 Rehn 2007, 41–43.

46 Noteringar Vännäs juni 1898. Generalbefälhav., regch och kårch's brev (1888–1900), D IIIh:1, Västerbottens landskansli.

47 Brev till kronofogde Hansson 21/4 och 7/7 1892. Kontraktet daterat 26/10 1892. F IIIb:1 Gästgiveri- och skjutsväsende.

48 Brev daterat 19/7 1902 samt 29/11 1907 F IIIb:2.

49 Brev till kronofogde Hansson daterat 8/8 1897 F IIIb:2.

50 Kontraktet daterat 30/10 1897 F IIIb:2.

51 SFS nr 63. Kungl. Maj:ts nådiga stadga om skjutsväsendet 2 aug 1911.

52 Rättens sammanträde 4/9 1911 Nysätra tingslags Häradsrätt A Ia:77 1911.

53 Brev till kronofogden daterat Bygdeå 19/12 1912 undertecknat Ludv Wahlberg. F IIIb:2 Gästgiveri- och skjutsväsende.

54 Regementsläkarens notering Vännäs 1898. Förslag och Rapporter (1877–1898) vol 2. B II Sjukvårdsavd. Västerbottens Regemente. Se även Rehn 2007, 151.

55 Regementsläkarens notering Vännäs 1898.

56 Se bl.a. tidskriften Västerbotten 1974:4, 236 samt Thelaus 1998, 62.

57 Utdrag ur protokoll hållet vid Västerbottens läns landskansli 5/2 1892. F IIIb:1 Gästgiveri- och skjutsväsende.

58 Landshövdinge Embetets utslag beträffande ev. indragningar 12/6 1897. F IIIb:2.

59 I en skrivelse daterad 11/1 1912 omtalar länsmannen att byte av gård ägt rum. F IIIb:2. Om man bläddrar i skjutsdagboken för Sävar hittar man emellertid en underteckning av G.A. Lindgren redan 1/2 1908. (Sävar 1906–1913) F IIIa:16 Skjutsdagböcker.

60 Framgår av K. Befähl i Västerbottens län Kungörelser år 1912, 3–4. Förändringen skulle gälla från 1/1 1914. F IIIb:2.

61 Noterat i handlingar från 1910. F II:5 Handl ang försvaret och krigsmakten.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Krigsarkivet i Stockholm:
Västerbottens regemente, Sjukvårdsavd Serie B 11 Förslag och rapporter (1877–1898) vol 2. (regementsläkarens arkiv).

Landsarkivet i Härnösand:
Kronofogdens i Umeå fögderi arkiv, Landsarkivet i Härnösand
Handlingar angående försvaret och krigsmakten (1896–1917) F II:4–5
Skjutsdagböcker, F III a
Protokoll rörande skjuts- och vägväsendet mm, A V
Övriga handlingar angående gästgiveri och skjutsväsende (1845–1896) F IIIb:1, (1897–1914) F III b:2
Länsmannens i Sävars distrikt arkiv, Marschrouter F III (1831–1904)
Länsman – Landsfiskal Bygdeå distrikt, Marschrouter F VIII:1 (1890–1899)
Nysätra tingslags häradsrätt, A Ia:77, dombok vid ordinarie ting (1911-09-05)
Västerbottens landskansli, Generalbefälhavare, regch och kårch's brev (1888–1900) D III h:1
Bandade intervjuer förvarade vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM):
Intervju med Gustav Adolf Häggström (född 1880) inspelad i oktober 1974 (id-nr BD 2144)
Intervju med Emil Sandberg (född 1905) inspelad i maj 1979 (id-nr BD 3301)
Intervju med Hulda Maria Sundkvist (född 1890) inspelad i juni 1963 (acc 0475, BD 3882:1)

Litteratur

Bennedich, Carl, *Västerbottens och Norrbottens fotfolk. Minnesskrift med anledning av Kungl. Västerbottens regementes 300-års jubileum.* Stockholm 1924.

Ericsson, Tom (red), *Folket i försvaret. Krigsmakten i ett socialhistoriskt perspektiv.* Historiska Institutionen, Umeå universitet. Umeå 1983.

Eriksson, Karin, *Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895.* Diss. Umeå universitet. Umeå 1975.

Ernvik, Arvid, *Att resa i Värmland. II Gästgiveri och skjutshåll under 500 år.* Generalstabens Litografiska anstalt. Stockholm 1974.

Fataburen 1978, Nordiska museet och Skansens årsbok. Nordiska museet. Stockholm 1978.

Finnberg, Arne, Från skjutshäst till taxibil. Kvie gästgiveri under 200 år. I *Från Gutabygd*, årsskrift för den gotländska hembygdsrörelsen. Gotlands hembygdsförbund. Visby 1982.

Hartman, Per, *Svenskt gästgiveri genom tiderna*. Stockholm 1947.

Landshövdingen i Västerbottens län, femårsberättelser 1896–1900, Stockholm 1902.

Landshövdingen i Västerbottens län, femårsberättelser 1901–1905. Stockholm 1909.

Lassila, Mauno, *Vägarna inom Västerbottens län Kommunikationernas utveckling mot bakgrund av befolkning och näringsliv*. Umeå universitet, Geografiska institutionen. Umeå 1972.

Levander, Lars, *Landsväg, Krog och Marknad*. Gidlunds förlag i samarbete med Institutionen för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet. Stockholm 1976.

Olofsson, Sven Ingemar, *Umeå stads historia 1888–1972*. Utg. av Umeå kommunfullmäktige. Umeå 1972.

Rehn, Siv, *Gumboda Hed Den indelte soldaten, verksamheten och bygden*. Stockholm 2007.

Rosengren, Anette, *När resan var ett äventyr. Om resor i Sverige under tusen år*. Stockholm 1979.

SFS nr 18, K M:ts Nådiga stadga angående skjutsväsendet 31 maj 1878.

SFS nr 63, K M:ts Nådiga stadga angående skjutsväsendet 22 juni 1911.

Thelaus, Erik, *Gamla vykort från Umeå: en bildsvit med text*. Utg. av Västerbottens läns hembygdsförbund, Umeå 1998.

Westerman, Christina (red.), *Småländska Gästgivaregårdar och skjutsstationer*. Utg. av Historiska föreningen i Kronobergs län. Växjö 1983.

Winther, Nils-Erik, Rolf Wändel och Matz Jörgensen, *Gästgifverier, Krogar och Skjutshåll*. Löddeköpinge: Harjager härads fornminnes- och hembygdsförening. Kävlinge) 2003.

Västerbotten 1974:4.

Rättelse

Artikeln "Med hästskjuts till nästa gästgiveri" av Siv Rehn i Oknytt nr 1–2 2008, har tyvärr fått en förskjutning av numreringen i notsystemets senare del. Enklast är att ändra numreringen på sid. 98–100 enligt följande: ändra not nummer 30 till 29, 31 till 30, 32 till 31 osv. Man får då två nötter med nr 29, men båda skall hänvisa till samma stycke i texten.

Den sista noten på sid. 100 kommer efter ändringen att få nummer 55. Skriv till not nr 56 Olofsson 1972, 421.

Recensioner

Karin Preusler. Avsides men inte avskärmad – Två epoker i Ytterhogdals medeltidshistoria. Sollentuna 2008. ISBN 978-91-633-2107-8.

I boken *Avsides men inte avskärmad – Två epoker i Ytterhogdals medeltidshistoria* (2008) ger Karin Preusler nya perspektiv på Ytterhogdals historia.

Den första av de två epoker som behandlas i boken rör tillkomsten av Ytterhogdals kyrka.

Hogdals socken nämns första gången i skrift år 1406. Erik Modin antar i standardverket "Ortnamn och bygdesägner i Härjedalen" att sockenkyrkan byggdes någon gång efter digerdöden – ett antagande som grundar sig på sägner. Emellertid besökte prosten Olof Broman Ytterhogdal år 1704. I hans "Glysisvallur" finns kyrkan noggrant beskriven i dess dåvarande skick. Dessutom lämnar Broman uppgifter om vilka om- och tillbyggnader som dessförinnan gjorts. Med ledning av dessa uppgifter har Karin Preusler kunnat fastställa att Ytterhogdals ursprungskyrka var en romansk korkyrka. Den måste ha byggts senast i mitten av 1200-talet, samtidigt som det byggdes romanska korkyrkor i ett flertal andra hälsingesocknar. Genom att fastställa kyrkans ålder integreras alltså Ytterhogdals medeltidshistoria med övriga Hälsinglands.

Vid denna tid byggdes även Haverö kyrka. Frågan blir då: Varför byggdes det kyrkor i så glesbefolkade trakter som Ytterhogdal och Haverö? Författarens hypotes är att kyrkorna byggdes som gränskyrkor för att markera svenska utmarksrättigheter gentemot norska intressen. Befolkningen längs Ljusnans och Ljungans dalgångar expanderade kraftigt. Jakt och fiske måste ha varit viktiga näringar. Även kyrkan som institution kan ha haft ett gott öga till skinn och pälsverk och därför lierat sig med lokala intressen. Tillkomsten av gränskyrkor samt gränshandlingar från alltinget i Sveg på 1200-talet tyder på att riksgränsen betraktats som en viktig gräns mellan svenska och norska utmarksintressen.

Bokens andra del behandlar de åtta dokument med hogdalsanknytning, som finns bevarade från åren 1406–1432. De flesta är salu- och bytesbrev.

Detta är en period, då Sverige ännu inte hämtat sig efter digerdöd och agrarkris. Hälsingarna

pressades av fogdeväldet på borgen Faxeholm. Ingenting av detta skymtar i hogdalsbreven. Breven visar i stället att hogdalsborna gjorde resor, köpte fiskerättigheter och måste ha skaffat sig ett brett kontaktnät – inte bara i Hälsingland utan även i västra Medelpad, östra Härjedalen och södra Storsjöbygden. De hade också kanaler till kyrkliga och världsliga myndighetspersoner.

I breven skymtar även konturerna av en "storsläkt" i Hogdal, som kan följas i tre generationer. Den främste i klanen är Gunbjörn Tryggesson, känd för eftervärlden som "Stor-Gumjan". Hans namn förekommer i fyra av breven – i det sista tillsammans med sönerna Sigurd och "listle Gunbjörn". Det framkommer, att "Stor-Gumjan" ägde eget sigill samt hade högre status och större resurser än byborna i gemen. Sannolikt var han köpman.

I sägnerna har "Stor-Gumjan" och hans son "Lill-Gumjan" förvandlats till jättar och halvtroll. Sägnerna finns nedtecknade i flera varianter och samtliga återges i Preuslers bok. En nedteckning gjordes av Johan Nordlander under en resa längs Ljusnan och publicerades i STFs årsbok 1899. Sägnerna hade vid det laget omvandlats till ren folksaga. Dock anade Nordlander, att de kunde ha verklighetsunderlag. Nordlander var den förste som misstänkte, att sagans Stor-Gumjan kunde vara en viss Gunbjörn Tryggesson, som tillsammans med sin son Kettil köpte fiskerättigheter i Ljungan år 1412.

Boken avslutas med ett resonemang om förhållandet mellan centrum och periferi. Underlaget i breven är för litet för att man ska kunna dra säkra slutsatser, men författarens slutord är intressanta:

"Centralmaktens anspråk och maktspråk gällde i första hand skatter och uppbörder, och det är troligt att hogdalsborna på den punkten hade lättare än befolkningen närmare Faxeholm att göra motstånd och undanmanövrer. I juridiskt/administrativt hänseende i övrigt förefaller lokalbefolkningen både haft kunskap om och följt gällande regelverk. Landsköpmännens handel bedrevs troligen till stor del utanför myndigheternas kontroll – men handeln i sig borde ha utgjort en länk mellan lokalsamhället och omvärlden.

Möjligen kunde hogdalsborna själva kontrollera relationen till centralmakten i högre grad på 1400-talet än vad som var möjligt under senare århundraden."

Boken är på 80 sidor och kostar 130 kr plus frakt. Den kan beställas

på tel 08-643 72 70 eller karin.preusler@bredband.net.

Anna Lena Petersson

Ulf Drugge. Krisbiografier. Utfattiga och mindre fattiga förr. Kalmar studies in sociology and social work. Bokbox förlag. Malmö 2007.

Blir historien annorlunda när den skrivs av en sociolog? Den frågan har jag haft anledning att reflektera över under läsningen av Ulf Drugges senaste bok *Krisbiografier,* som diskuterar hur fattigdomsrelaterade kriser hanterades av individ och samhälle under 1800-talet. Boken är en del av ett större forskningsprojekt med samma namn, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Det är ett tidigare väl utforskat område Drugge tar sig an. Artonhundratalets fattigdomsproblematik har belysts i ett stort antal studier och har diskuterats från vitt skilda utgångspunkter av forskare från flera olika discipliner. Medan sociologiska perspektiv inte sällan återfinns inom internationell forskning kring fattigdom i det förflutna, har ämnet hittills varit styvmoderligt behandlat av svenska sociologer – trots att nutida fattigdomsforskning har en stark ställning i Sverige. En förklaring får vi i bokens inledningskapitel. Sociologin som vetenskap hör intimt samman med det moderna samhälle i vilken den växte fram, skriver Drugge, och av tradition har svensk sociologisk forskning främst kommit att intressera sig för moderna samhällsproblem. När den unga akademiska disciplinen strävade efter att definiera sin egen identitet, kom socialförsäkringarnas etablering och välfärdsstatens framväxt att framstå som en naturlig och tydlig gräns gentemot historieämnet. Trots att det inte råder någon brist på tidigare studier av fattigdom och fattigvård under svenskt 1800-tal är därför denna studie, där den svenska socialpolitikens historia på lokalplanet betraktas och analyseras från sociologiska utgångspunkter, ett välkommet bidrag till svensk historisk fattigdomsforskning.

Boken "Krisbiografier" baseras på en omfattande arkivforskning. Med syfte att analysera hur människor tänkte och handlade i besvärliga sociala sammanhang och fattigdomsrelaterade livssituationer har författaren studerat företrädesvis lokala kommunala handlingar från tidsperioden 1800–1880 i ett antal norrlandssocknar. Det är

ju främst i denna typ av källor som individers kriser, nöd och armod synliggörs: när människor inte längre klarade sin vardag med egen förmåga eller med familjens hjälp, utan behövde samhällets stöd. Tonvikten läggs vid Sundsvallsregionen, men utblickar görs även mot västerbottenssocknen Skellefteå och mot Vårdsbergs socken i Östergötland. Som titeln *Krisbiografier* antyder står de enskilda individerna och deras livsbanor i centrum för studien. För att kartlägga människors situation över livsloppet har givetvis också det rika svenska kyrkobokföringsmaterialet, i detta fall Demografiska databasens länkade individdata, varit en ovärderlig resurs. Just individperspektivet är en av bokens stora förtjänster. Vi får en tydlig påminnelse om att fattigdom inte enbart kan betraktas som ett generellt samhällsproblem, utan är något som i allra högsta grad ingriper i individens liv och vardag. För de människor som drabbades, betonar Drugge, hade varje kris en historia med en början och ett slut, som i hög grad hängde samman med den enskildes eget liv. Så var det då, och det finns ingen anledning att tro att det inte är på samma sätt idag.

Huvudsyftet med de undersökningar som presenteras i boken är att visa hur människor förr tänkte och handlade i svåra sociala situationer där de hade att hantera fattigdom, utsatthet och beroende av andra, och hur de bemöttes av sin närmiljö. Författaren har också ambitionen att, med utgångspunkt i olika livsöden och i lokal fattigvårdspraxis, diskutera mer generella förändringsprocesser på individ- och samhällsnivå under 1800-talet. Med dessa förutsättningar leds läsaren genom bokens fyra huvudteman: arbetslinjen, försörjningsansvar för äldre, sockengång, samt eldens härjningar. Av dessa vill jag särskilt lyfta fram det sistnämnda kapitlet, som förtjänstfullt belyser ett av 1800-talets allvarligaste hot mot människors tillvaro, den röde hanen. Bränder som orsak till fattigdomsproblematik har i mycket liten utsträckning behandlats av tidigare forskning. De olika avsnitten har ett likartat upplägg där individuella livsöden, krisbiografier, får spegla det aktuella temat och ligga till grund för analysen. Som författaren själv noterar är dessa enskilda exempel inte på något sätt representativa för alla fattiga, äldre och nödställda som behövde samhällets stöd under den aktuella tidsperioden, snarare tvärtom. Fall som i likhet med dessa diskuterades ingående av de lokala beslutsfattarna och således är väl dokumenterade i protokollen kan snarare förmodas av-

vika från det normala mönstret, om det nu fanns något sådant. Men, som många forskare tidigare har visat kan också det avvikande och unika användas för att synliggöra det vanliga och därmed belysa självklara och outtalade normer och förväntningar i det sociala spelet människor emellan. Genomgående lyckas författaren väl med den intrikata balansgång det ofta är att basera en mer generell analys på enskilda, inte sällan unika, händelser i det förflutna.

Fallbeskrivningarna – krisbiografierna – är, som redan tidigare konstaterats, en av bokens stora styrkor och bidrar till att ge framställningen liv och färg. Samtidigt är det tydliga fokus som läggs på individerna, deras livsbanor och sociala sammanhang också en av arbetets svagheter, då det tenderar att leda till att den historiska kontexten får en mindre framträdande plats i analysen. Studien sträcker sig över en lång tidsperiod, 1800–1880, en tid som för Sundsvallsregionens del rymde både dramatisk samhällsförändring, industrialisering, försörjningskriser och ekonomiska nedgångsperioder. Detta måste rimligtvis även ha satt sin prägel såväl på de kriser som drabbade den enskilde, som på samhällets sätt att hantera dem. Huvuddelen av bokens fallbeskrivningar härrör sig emellertid från tiden före den omfattande industrialiseringen och jag hade gärna sett en fördjupad diskussion kring vad det betyder för tolkningen av resultaten. Detta gäller till exempel författarens slutsats att landsbygdens gamla idé- och tankemönster, och därmed också fattigvårdens inriktning, allt mer började förändras efter 1800-talets mitt. Här hade definitivt fler empiriska exempel varit värdefulla för att underbygga argumentationen. En tydligare reflektion kring betydelsen av genus hade sannolikt också kunnat fördjupa analysen. Som flera tidigare studier har visat var 1800-talets fattigvård, såväl normativt som i lokal praxis genomsyrad av den rådande genusordningen med ett manligt försörjarideal. Att änkan Anna Greta Gensche, vars livshistoria vi får ta del av i bokens andra kapitel, hade lättare att få understöd än den gifte Michael Wänngren kan alltså rimligtvis inte enbart sökas i myndigheternas förväntningar på hur den fattige borde uppträda. Det kan lika gärna vara ett uttryck för att en änkas understödsbehov generellt sett betraktades som mera legitimt än den gifte mannens.

Samtliga delstudier lägger tonvikten på individens egen livshistoria och livsvillkor samt på relationen mellan de olika aktörer som framträder i de historiska källorna.

Vi möter trängda beslutsfattare och motsträviga anhöriga men också utsatta människor som satte sig till motvärn och hävdade sin rätt. Den ingående analysen av sociala relationer, reaktioner och roller är kanske det som tydligast avslöjar att boken är skriven av en sociolog och inte av en historiker. Detta skall inte tolkas kritiskt, snarare tvärtom. Kanske är det också med sociologins inneboende intresse för det moderna samhället som Ulf Drugge avslutningsvis vågar sig på att göra jämförelser med och knyta an till dagens socialpolitiska debatt, något som vi historiker ofta drar oss för. I detta fall är parallellerna många och slående och det långa historiska perspektivet manar till eftertanke för oss som lever i ett samhälle där ord som "arbetslinje" och "egenansvar" har kommit att bli allt mer frekventa inom den politiska retoriken. Med hjälp av sociologisk teori och metod och sociologens blick har Ulf Drugge lyft in nya värdefulla perspektiv i ett sedan tidigare väl utforskat forskningsfält. Låt oss hoppas att fler följer hans exempel. Både sociologi- och historieämnet skulle sannolikt tjäna på att gränserna mellan de båda disciplinerna oftare kunde överskridas.

Elisabeth Engberg

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 2 april 2008

Årsmötet hölls i hörsal F, Humanisthuset, Umeå universitet.

Tuuli Forsgren utsågs att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Samtliga styrelseledamöter omvaldes och den nya styrelsen har följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Gerd Häggman
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Pär Eliasson
Vice sekreterare:	Bo Nilsson
Redaktör:	Tuuli Forsgren
Klubbmästare:	Angelica Lindgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Cuno Bernhardsson, Anders Persson

Tom Ericsson och Daniel Lindmark omvaldes till revisorer. Martin Berntson omvaldes till revisorssuppleant.

Till valberedning omvaldes Mats Danielsson, och Karin Holmgren ersatte Heidi Hansson, som avsagt sig uppdraget.

Årsmötet beslöt att årsavgiften 200 kronor skall vara oförändrad för år 2009.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till Hervor Sjödin, Sollefteå. Hon skulle efter årsmötet ha berättat om sin bok *Vägen till Frostmofjället. En berättelse om Laura Fitinghoffs liv*, men hade tyvärr insjuknat. I stället fick vi höra vår sekreterare Pär Eliasson berätta om utländska resenärers beskrivning av Sverige.

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm.

Vid protokollet
Pär Eliasson

Medarbetare

Sölve Anderzén, f. 1939 i Eda (Värmland), bosatt i Jukkasjärvi. TD, FK, VDM, docent i kyrkohistoria. Forskningsfältet inriktat på de nordliga lappmarkerna och Barentsregionen.

Elisabeth Engberg, f. 1961 i Skellefteå. FD i historia vid Umeå universitet 2005, platschef vid Demografiska Databasens enhet i Jörn.

Lassi Fordell, f. 1934 i Kajani församling, Finland. Till Sverige och Umeå som krigsbarn 1941. Pensionerad gymnasielärare i historia och samhällskunskap.

Leif Grundberg, f. 1964 i Huddinge, nu bosatt i Gävle. FD i arkeologi vid Umeå universitet. Departementsråd och chef för Kulturdepartementets enhet för kulturarv och trossamfund.

Olavi Korhonen, f. 1938. FD, professor emeritus i samiska, verksam vid Umeå universitet från 1975 med forskning om språk och kultur inom det samiska fältet, utger ännu språkliga läromedel och vetenskapliga uppsatser.

Lars-Gunnar Olsson, f. 1945 i Umeå. DGI, DIHR, FM i historia. Har företrädesvis arbetat för den grafiska medieindustrin i Stockholm och New York. Intresserad av Umeåregionens tidiga historia.

Anna Lena Petersson, f. 1945 i Ytterhogdal. Specialistsjuksköterska / enhetschef på Onkologkliniken, Sundsvalls sjukhus. Deltar i den fornlämningsdokumentation som pågår i Ytterhogdal.

Siv Rehn, född 1947 i Robertsfors (Västerbotten) och uppvuxen utanför Umeå. FD. Har tidigare arbetat inom Bodens Garnison, men efter disputationen 1999 ägnat all sin tid åt forskning, bl.a. militärhistoriska projekt.

Ingvar Svanberg, f. 1953 i Karlskoga. Etnobiolog och lektor vid Södertörns högskola och forskare vid Uppsala universitet.

Innehåll

LEIF GRUNDBERG: Jan Stattin in memoriam 1

OLAVI KORHONEN: Är lappologin död? 6

SÖLVE ANDERZÉN: "Kyrkio *Psalmerne* Siungas på Lapska effter den tryckta Lapska Psalmboken" 18

INGVAR SVANBERG: Valbenen från Nätra på Gävle slott 32

LARS-GUNNAR OLSSON: När Borgmästare Gertsson i Umeå trilskades 43

LASSI FORDELL: Hushållningssällskapet i Umeå kring förra sekelskiftet 54

SIV REHN: Från Gumboda hed till Vännäs läger 68

RECENSIONER 94

JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE 100

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 101